

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Міністерство освіти і науки України

Інститут соціології

Національна академія наук України

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

Кацьора Олександр Валентинович

УДК 316.628(477.87):061.2-027.564.2

ДИСЕРТАЦІЯ

Формування соціального підприємництва в контексті соціальних проблем
(на прикладі Закарпатської області)

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Кацьора

Науковий керівник – Попович Анна Михайлівна, кандидат соціологічних наук, доцент

Ужгород – 2021

АНОТАЦІЯ

Кацьора О.В. Формування соціального підприємництва в контексті соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата соціологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» (054 – Соціологія). – ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2021.

Сьогодні світ стикається з багатьма соціальними проблемами, що вимагають пошуку шляхів їх вирішення. Особливо гострим це питання є для України, де складні економічні та соціальні умови, військові події в окремих районах Донецької та Луганської областей, поява великої кількості внутрішньо переміщених осіб актуалізують вивчення нових методів подолання соціальних проблем. Тому соціальне підприємництво привертає увагу науковців як метод, особливістю якого є можливість використовувати комерційні підходи у соціальній сфері, впливати на фінансову стійкість організацій, які реалізують соціальне підприємництво, і вирішувати соціальні проблеми вразливих категорій населення.

Соціальне підприємництво стало об'єктом наукових досліджень наприкінці 1980-х років, має значний науковий доробок, але не отримало загальноприйнятого визначення у світовій та вітчизняній науці. Існує щонайменше чотири підходи до його тлумачення, суть яких зводиться до підприємницьких механізмів вирішення соціальних проблем. Проблемою є дефіцит системного аналізу ефективних практик соціального підприємництва, що породжує труднощі в розповсюдженні наявного досвіду та навчанні його елементам. Окрім цього, відсутність нормативно-правового регулювання ускладнює діяльність організацій, які вже впроваджують елементи соціального підприємництва або планують відповідне впровадження. Усе це створює перешкоди для функціонування соціального

підприємництва та впровадження його механізмів на рівні соціальної політики України.

У дисертації досліджено формування соціального підприємництва та його роль у вирішенні соціальних проблем. Теоретико-методологічними засадами дослідження виступили соціологічні підходи до підприємництва та соціальних проблем.

Для збору емпіричних даних у роботі використовувалися метод описового кейс стаді та експертне опитування. Емпірична база складається з даних спостереження, інтерв'ю, аналізу документів в рамках проведення описового кейс стаді чотирьох соціальних підприємств, які базуються в Закарпатській області. З метою отримання узагальненої оцінки перспектив розвитку соціального підприємництва у Закарпатській області застосовувався індивідуальний метод проведення експертних оцінок шляхом анкетного опитування. Воно проводилося за безповоротною вибіркою (кожен респондент заповнював анкету лише один раз). Таким чином, ступінь узгодженості думок не перевірялася. Для визначення позицій експертів щодо поставлених запитань статистичні показники не використовувалися. В основу відбору експертів було покладено документальний метод. Він передбачає відбір експертів на основі офіційних документів щодо їх компетентності, стажу роботи, виду діяльності, яка прямо або опосередковано дотична до предмету дослідження. На цьому етапі було обрано 39 потенційних експертів: 17 експертів з системи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Закарпатської області (по одному експерту з кожного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді) як структури, яка тісно співпрацює з громадськими організаціями та благодійними фондами з метою вирішення соціальних проблем; 18 експертів системи центрів зайнятості Закарпатської області (по одному експерту з кожного центру зайнятості) як структури, до завдань якої відноситься подолання безробіття та розвиток підприємництва; 4 експерти з наукового кола, які мають публікації у сфері соціального підприємництва, а саме викладачі

кафедри економіки підприємства та кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Подальший відбір експертів здійснювався за методом самооцінки. За показником «високий рівень обізнаності» було сформовано експертну групу у кількості 5 осіб для оцінки потенціалу розвитку соціального підприємництва. Враховуючи певну обмеженість індивідуальних експертних оцінок, отримані результати були співставлені з доступними прогностичними оцінками (сценаріями) щодо перспектив соціального підприємництва серед його дослідників в Україні. Також емпірична база складається з даних статистичних досліджень для вивчення актуальних соціальних проблем в Закарпатській області.

Вивчивши особливості формування соціального підприємництва в контексті вирішення соціальних проблем, отримано наукові результати, що мають наукову новизну.

Вперше:

- запропоновано концептуалізацію феномену соціального підприємництва у кризовому суспільстві як господарської діяльності із залученням зарубіжних донорських ресурсів, яка стає ефективною альтернативою діяльності державних органів у вирішенні соціальних проблем на локальному рівні;

- з'ясовано, що соціальні підприємства в Закарпатській області є однотипними за рядом ознак: 1) умовами створення (за рахунок зарубіжних донорських ресурсів); 2) організаційно-правовою формою діяльності (громадська організація або благодійний фонд); 3) джерелами фінансування (грантова підтримка та дохід, отриманий від здійснення соціального підприємництва); 4) функціонуванням на локальному рівні (місто / село / район); 5) наявними кадровими та матеріальними ресурсами;

- виявлено, що соціальні підприємства Закарпаття мають обмежену спроможність вирішувати соціальні проблеми й зосереджені на проблемах бідності, сирітства та безробіття для окремих категорій населення без врахування потенційних потреб регіону у подоланні викликів трудової

міграції, житлової проблеми, інвалідності, вимушеного переселення, реабілітації військовослужбовців, які приймали участь в зоні проведення антитерористичної операції / операції об'єднаних сил;

– встановлено, що основними моделями соціального підприємництва в Закарпатській області є модель фінансування послуг (відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм) та модель працевлаштування (відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – особам з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці).

Подальшого розвитку одержали:

– визначення концепту соціального підприємництва у діяльності неприбуткових організацій як механізму їх самоокупної діяльності та реалізації статутних цілей;

– функції соціального підприємництва, до яких відносяться: 1) соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізольованості, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці; 2) економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій; 3) новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем; 4) мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем; 5) мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності;

– уточнення понятійного апарату соціології підприємництва та соціології соціальних проблем шляхом змістовного розмежування категорій

«соціальне підприємництво» та «соціально відповідальний бізнес»: 1) соціальна відповідальність бізнесу з'являється в межах основної діяльності підприємства, натомість для соціального підприємства причиною його створення є соціальна мета; 2) основною метою соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, для соціальних підприємств – вирішення соціальних проблем за допомогою отриманого прибутку; 3) відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету в рамках соціальної відповідальності, не є визначеним і коливається в межах окремих рішень чи зобов'язань, натомість у соціальних підприємствах він чітко зазначений і зафіксований.

Удосконалено:

– підходи до розуміння соціального підприємництва, до яких відносяться: 1) соціальне підприємництво як комерційна діяльність неприбуткової організації, дохід від якої спрямовується на соціальні цілі такої організації; 2) соціальне підприємництво як бізнес, який має на меті вирішення соціальних проблем поряд з комерційною діяльністю, в тому числі працевлаштування осіб з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці; 3) соціальне підприємництво як інноваційна діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на пошук соціальних новаторів, створення сприятливих умов для їх праці, підтримка їх та визнання з метою якісних соціально-економічних перетворень в суспільстві;

– типологію соціологічних підходів до трактування соціальних проблем в рамках об'єктивістських (розглядають соціальні проблеми як виключно об'єктивне явище, що існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп) та суб'єктивістських підходів (характеризують соціальні проблеми як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні).

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації можуть бути корисними для неприбуткових організацій як суб'єктів здійснення соціального підприємництва (для розвитку їх потенціалу), органів місцевого самоврядування (щоб спрямувати їх

діяльність на покращення умов реалізації соціального підприємництва на регіональному рівні) та в окремих сферах соціальної політики (для удосконалення методів роботи органів державної влади на регіональному рівні). Результати дисертаційного дослідження використовуються на кафедрі соціології та соціальної роботи державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» при викладанні дисциплін «Соціологія економіки», «Соціологія праці», «Соціологія соціальних проблем», «Інноваційні методи соціальної роботи». Узагальнена інформація та результати емпіричного дослідження можуть сприяти проведенню теоретико-прикладних досліджень формування соціального підприємництва в інших регіонах України.

Ключові слова: соціальна проблема, соціальне підприємництво, моделі соціального підприємництва, шляхи вирішення соціальних проблем, Закарпатська область.

ABSTRACT

Katsora O.V. Formation of social entrepreneurship in the context of social problems (on the example of the Transcarpathian region). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of candidate of sociological sciences (doctor of philosophy) by speciality 22.00.04 «Special and branch sociologies» (054 – Sociology). – Uzhhorod national university, Uzhhorod, 2021.

Today, the world faces many social problems that require finding ways to solve them. This issue is especially acute in Ukraine, where complex economic and social conditions, military events in some areas of Donetsk and Luhansk regions, and the emergence of a large number of internally displaced persons make the study of new methods of overcoming social problems relevant. Therefore, social entrepreneurship attracts the attention of scientists as a method, which is a feature

of which is the ability to use commercial approaches in the social sphere, to influence the financial sustainability of organizations implementing social entrepreneurship, and to solve social problems of vulnerable categories of the population.

Social entrepreneurship became the object of scientific research in the late 1980s, has considerable scientific background, but was not generally accepted in world and national science. There are at least four approaches to its interpretation, the essence of which is reduced to entrepreneurial mechanisms for solving social problems. The problem is the lack of a systematic analysis of the effective practices of social entrepreneurship, which creates difficulties in disseminating existing experience and teaching its elements. In addition, the lack of legal regulation complicates the activities of organizations that are already implementing elements of social entrepreneurship or are planning to implement them accordingly. All this creates obstacles to the functioning of social entrepreneurship and the implementation of its mechanisms at the level of social policy of Ukraine.

The dissertation deals with the formation of social entrepreneurship and its role in solving social problems. Sociological approaches to entrepreneurship and social problems were the theoretical and methodological principles of the study.

In order to collect empirical data, the paper used the method of descriptive case study and expert survey. The empirical database consists of observation data, interviews, document analysis in the context of a case study of four social enterprises based in the Transcarpathian region. In order to obtain a generalized assessment of the prospects for the development of social entrepreneurship in the Transcarpathian region, an individual method of conducting expert assessments by questionnaire was used. It was conducted on a non-random sample (each respondent completed the questionnaire only once). Thus, the degree of consistency of opinion was not tested. Statistical indicators were not used to determine the experts' positions on the questions asked. The documentary method was based on the selection of experts. It involves the selection of experts on the basis of official documents on their competence, seniority, type of activity directly

or indirectly relevant to the subject matter of the study. Therefore, 17 experts from the system of centers of social services for families, children and youth of the Transcarpathian region (one expert from each center of social services for family, children and youth) were selected as a structure that works closely with public organizations and charitable foundations to solve social problems; 18 experts from the Transcarpathian Employment Center system (one expert from each Employment Center) as a structure that addresses unemployment and entrepreneurship development; 4 experts from the scientific community who have publications in the field of social entrepreneurship, namely teachers of the department of enterprise economics and the department of sociology and social work of Uzhgorod National University. Further selection of experts was carried out by the method of self-assessment of experts. As a result of the selection, an expert group of 5 people was formed to assess the potential of social entrepreneurship development. Given the limited limitations of individual expert assessments, the findings were compared with the available estimates (scenarios) regarding the prospects for social entrepreneurship among its researchers in Ukraine. Also, the empirical database consists of data from statistical surveys to study current social problems in the Transcarpathian region.

Having studied the peculiarities of forming social entrepreneurship in the context of solving social problems, we obtained scientific results that have scientific novelty.

For the first time:

- proposed conceptualization of the phenomenon of social entrepreneurship in a crisis society as an economic activity with the involvement of foreign donor resources, which becomes an effective alternative to government agencies in solving social problems at the local level;
- it was found out that social enterprises in Zakarpattia region are of the same type on a number of grounds: 1) conditions of creation (at the expense of foreign donor resources); 2) organizational and legal form of activity (public organization or charitable foundation); 3) sources of funding (grant support and

income from social entrepreneurship); 4) functioning at the local level (city / village / district); 5) available human and material resources;

- found that social enterprises in Transcarpathia have limited capacity to address social problems and focus on poverty, orphanhood and unemployment for certain categories of the population without taking into account the potential needs of the region in overcoming the challenges of labor migration, housing, disability, forced resettlement, rehabilitation of servicemen in the area of the anti-terrorist operation / joint force operation;

- it is established that the main models of social entrepreneurship in the Transcarpathian region are the model of financing services (according to which social enterprises sell goods and provide services to the foreign market, and the proceeds from the sale are used to finance their social programs) and the employment model (according to which social enterprises provide employment and vocational training to their target group - people with a high barrier to entry into the traditional labor market).

There has been further development:

- defining the concept of social entrepreneurship in the activities of non-profit organizations as a mechanism for their self-supporting activities and the implementation of statutory goals;

- the functions of social entrepreneurship, which include: 1) social function - solving social problems and overcoming social exclusion, in particular the employment of people with a high barrier to entry into the traditional labor market; 2) economic function - is to develop the economy, create new jobs and increase the financial capacity of non-profit organizations; 3) innovative function - introduction of new forms of business activity, generation and realization of new commercial ideas, finding new ways of solving social problems; 4) mobilizing function - involving citizens to participate in social initiatives, increasing citizens' activity in order to solve their own social problems; 5) motivation function - formation of incentive mechanism for non-profit organizations in order to increase financial independence of their activity;

– to clarification of the conceptual apparatus of the sociology of entrepreneurship and sociology of social problems through a meaningful separation of categories of «social entrepreneurship» and «socially responsible business»: 1) social responsibility of business arises within the main activity of the enterprise, instead for the social enterprise is the social purpose is the reason for its creation; 2) the main purpose of socially responsible enterprises is to make a profit, for social enterprises - to solve social problems through profit; 3) the percentage of income that goes to a social purpose under social responsibility is undefined and varies within individual decisions or commitments. Instead, it is clearly stated and recorded in social enterprises.

Improved:

– approaches to understanding social entrepreneurship, which include: 1) social entrepreneurship as a commercial activity of a non-profit organization, the income from which is directed to the social goals of such an organization; 2) social entrepreneurship as a business aimed at solving social problems alongside commercial activities, including the employment of people with a high barrier to entry into the traditional labor market; 3) social entrepreneurship as an innovative activity of international organizations aimed at finding social innovators, creating favorable conditions for their work, supporting them and recognizing them with the aim of quality socio-economic transformation in society;

– typology of sociological approaches to the treatment of social problems within the objectivist (view social problems as a purely objective phenomenon that exists independently of the will and consciousness of individuals and groups) and subjectivist approaches (characterize social problems as defined) individuals, groups, society as problematic).

The practical value of the results. The basic provisions of the dissertation can be useful for non-profit organizations as subjects of social entrepreneurship (for development of their potential), local self-government bodies (to direct their activity on improvement of conditions of realization of social entrepreneurship at the regional level) and in certain spheres of social policy (for improvement

methods of work of public authorities at the regional level). The results of the dissertation research are used at the department of sociology and social work of the state higher educational institution «Uzhgorod National University» in teaching the disciplines «Sociology of Economics», «Sociology of Labor», «Sociology of Social Problems», «Innovative Methods of Social Work». Generalized information and empirical research findings can contribute to theoretical and applied research on the formation of social entrepreneurship in other regions of Ukraine.

Key words: social problem, social entrepreneurship, models of social entrepreneurship, ways of solving social problems, Transcarpathian region.

Список публікацій здобувача

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Кацьора О. Теоретичний аналіз соціальної відповідальності бізнесу. *Науковий журнал «Габітус»*. Вип. 17. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. 2020. С. 35-38.

2. Кацьора О. Теоретичні основи аналізу соціальних проблем. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 86. Запоріжжя. 2020. С. 71-76.

3. Кацьора О.В. Соціологічна інтерпретація соціальних проблем. *Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах «Грані»*. Вип. 6-7. Дніпро. 2020. С. 39-45.

4. Кацьора О.В., Попович А.М. Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні. *Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах «Грані»*. Вип. 5. Дніпро. 2020. С. 39-44. (Особистий внесок автора: визначено стан та тенденції розвитку соціального підприємництва в Україні на основі аналізу експертних оцінок).

5. Katsora O., Bathori-Tarczy Z., Popovich A. A szociális ellátórendszer sajátosságai Kárpátalján. *Acta Medicinae et Sociologica*. Vol. 11, No 30. Nyíregyháza. 2020. P. 82-94. (Особистий внесок автора: розкрито роль неприбуткових організацій у соціальному захисті населення).

6. Кацьора А. Концептуальные подходы к определению предпринимательства в социологии. *Sciences of Europe*. Випуск. 3 (42). Прага. 2019. С. 50-54.

7. Кацьора О. Ефективні моделі соціального підприємництва. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 80. Запоріжжя. 2018. С. 110-114.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Кацьора О. Проблеми дискримінації внутрішньо переміщених осіб. *Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2018. С. 43-44.

9. Кацьора О. Соціологічний аналіз розвитку соціальних проблем. *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2017. С. 39-40.

10. Кацьора О. Спектр надання соціальних послуг внутрішньо переміщеним особам в Закарпатській області. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2016. С. 75-76.

11. Кацьора О.В. Аналіз стану соціально відповідального бізнесу в Закарпатській області. *Закарпатські Волошинські читання*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції / Наук. ред. І.В. Козубовська, В.В. Левкулич, В.І. Староста, І.О. Стряпко. Ужгород. Вид-во ФОП Бреза А.Е. 2013. С. 94-98.

12. Кацьора О.В. Роль соціального підприємництва в діяльності неприбуткових організацій. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: волонтерство як важливий ресурс соціальної роботи*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. Козубовської. Ужгород. 2013. С. 37-40.

13. Кацьора О.В. Соціальне підприємництво як інноваційний підхід у соціальній роботі. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: розвиток волонтерського руху в Україні та за рубежом: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської. Ужгород, 2012. С. 34-36.

Праці, які додатково відображають наукові результати

14. Кацьора О.В. Пенсійне страхування та пенсійна реформа в Україні. *Науковий вісник УжНУ Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Випуск 2 (43), 2018. С. 107-110.

15. Кацьора О. Соціологічні шляхи подолання соціальних проблем. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 1-2(149-150). К. 2016. С. 205-213.

16. Кацьора О. Характеристика соціальних проблем в Закарпатській області. *Коллективна монографія. Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців* / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород, 2016. С. 151-168.

17. Кацьора О. Основні характеристики соціальних проблем. *Нова парадигма: філософія, політологія, соціологія: журн. наук. праць*. Вип. 128. К. 2015. С. 197-207.

18. Кацьора А.В. Состояние социального предпринимательства в Украине. *Общество и экономика постсоветского пространства: Международный сборник научных статей*. Вип. 3 / Отв. ред. А.В. Горбенко. Липецк. Издательский центр «Гравис», 2013. С. 64-71.

ЗМІСТ

Вступ.....	17
Розділ 1 Теоретико-методологічні основи вивчення соціального підприємництва	25
1.1 Категорія підприємництва в соціологічній науці	25
1.2 Поняття та основні характеристики соціального підприємництва..	35
1.3 Соціальне підприємництво та соціальна відповідальність бізнесу .	46
1.4 Комерційна діяльність неприбуткових організацій як форма соціального підприємництва	55
Висновки до розділу 1	65
Розділ 2 Інтерпретація соціальних проблем в контексті соціологічних підходів.....	68
2.1 Концептуальні підходи до визначення соціальних проблем у соціології	68
2.2 Соціальна проблема як поняття і соціальний феномен.....	84
2.3 Соціологічні підходи до вирішення соціальних проблем	94
Висновки до розділу 2.....	105
Розділ 3 Соціальне підприємництво як спосіб вирішення/пом'якшення соціальних проблем	108
3.1 Характеристика та особливості соціальних проблем у Закарпатській області.....	108
3.2 Ефективні моделі соціального підприємництва (на прикладі Закарпатської області)	132
3.3 Стан та перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні	148
Висновки до розділу 3.....	165
Висновки.....	168
Список використаних джерел.....	172

Додаток А Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації	190
Додаток Б Програма соціологічного дослідження	193
Додаток В Анкета для опитування експертів	200
Додаток Г Анкета для самооцінки експертів.....	204

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Нестабільність економічного та соціального середовища вимагає розробки і впровадження нових заходів подолання соціально-економічної напруженості та вирішення соціальних проблем. Особливо актуальним це питання є для України, яка перебуває у складних умовах (військові події на Сході держави, складна економічна ситуація, соціальна напруга), які ускладнюють можливості реалізації соціальної політики та формують поле невизначеності. У зв'язку з цим особливої значимості набувають дослідження, які спрямовані на обґрунтування нових методів вирішення соціальних проблем. Одним з таких методів виступає соціальне підприємництво, особливістю якого є можливість поєднати механізми підприємництва, діяльність неприбуткових організацій і, власне, людей, на яких спрямована така діяльність, для подолання соціальних проблем у суспільстві. За наявності значної кількості соціальних проблем соціальне підприємництво набуває все більшого значення як ефективний метод їх подолання і розповсюджується як на економічний сектор суспільства, так і на соціальний.

Актуальність дослідження соціального підприємництва в контексті вирішення соціальних проблем визначається декількома факторами. По-перше, потребує уточнення сама категорія «соціальне підприємництво», оскільки існує щонайменше чотири підходи до його тлумачення, суть яких зводиться до підприємницьких механізмів вирішення соціальних проблем. По-друге, ґрунтовно не досліджено його вплив на вирішення соціальних проблем або мінімізацію їх наслідків. По-третє, існує дефіцит системного аналізу ефективних практик, що породжує труднощі в розповсюдженні наявного досвіду та навчанні елементам соціального підприємництва. Окрім цього, відсутність нормативно-правового регулювання ускладнює діяльність організацій, які уже впроваджують елементи соціального підприємництва або планують відповідне заняття. Усе це створює перешкоди для

функціонування соціального підприємництва та впровадження його механізмів на рівні соціальної політики України.

Значний внесок у теорію підприємництва зробили і першими дослідили природу підприємництва Р. Кантільйон, Ф. Кене, А. Маршалл, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, А. Тюрго та інші, у працях яких аналізується економічна природа феномену підприємництва. Соціологічні підходи до розуміння підприємництва, а відтак і до його соціальної природи, заклали М. Вебер, В. Зомбарт та Й. Шумпетер. Українськими дослідниками, які приділяють увагу феномену підприємництва у соціологічному розрізі, є А. Арсеєнко, О. Бондаренко, Ю. Пачковський, В. Пилипенко, Є. Сірий, Є. Суїменко та інші. Зарубіжні соціологи акцентували увагу не тільки на соціальних аспектах інституту підприємництва, але й на характеристиках носіїв підприємницької діяльності. Так почала формуватися теорія соціального підприємництва, основні теоретичні засади якої розглянуті у працях Г. Діза, А. Московської, Ф. Спреклі та інших. Серед українських вчених, які займалися розвитком теоретичних основ соціального підприємництва, виділяють А. Андрющенка, О. Архипчука, В. Бабаєва, І. Гальченка, О. Голікову, А. Дегтяра, Г. Костюка, О. Крюкова, В. Назарука, Ю. Орла, О. Поважного, О. Пономаренка, О. Решевеця, І. Рябця. Їх дослідження пов'язані із уточненням вихідних загальнотеоретичних положень соціального підприємництва, сфер його діяльності, специфіки окремих механізмів та технологій соціального підприємництва.

Концепції соціальних проблем розвивали Г. Беккер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, Дж. Кітсьюз, Е. Лемерт, Ч. Ломброзо, Р. Майерс, К. Маркс, Р. Мертон, Ч. Міллс, Р. Нісбет, Т. Парсонс, С. Сміт, М. Спектр, У. Томас, Р. Фуллер та ін. У їх роботах міститься аналіз соціальних проблем та сформульовані соціологічні підходи до їх розуміння, які впливають на сучасні наукові дослідження щодо вивчення соціальних проблем. Подальший розвиток аналізу соціальних проблем відображений у працях Г. Блумера, М. Вайнберга, П. Ібарри, Е. Рубунгтона, А. Турена, І. Ясавєєва, які описують

характерологічні особливості соціальних проблем, зокрема ознаки, види та структуру.

Наукова проблема дисертаційного дослідження полягає у невідповідності між рівнем теоретичного осмислення соціального підприємництва та об'єктивними потребами практики в оцінці сучасного стану та механізмів його функціонування на регіональному рівні задля успішного впровадження даної концепції в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексного наукового проекту факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет» «Закарпаття в системі соціальних трансформацій України» (номер державної реєстрації № 0110U000768) та міжнародного проекту PN: 2018.2602.3/SEK0008 «Підтримка груп самопомоги та розбудова соціальних структур в Україні», який реалізовується ГО «Справа Кольпінга в Україні».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є з'ясування особливостей формування та функціонування соціального підприємництва у контексті вирішення соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області).

Завдання роботи:

- 1) уточнити поняття соціального підприємництва, а також сутнісні ознаки соціально відповідального бізнесу з метою змістовного розмежування цих понять;
- 2) визначити та обґрунтувати функції соціального підприємництва;
- 3) здійснити порівняльний аналіз інтерпретації соціальних проблем у соціологічному дискурсі;
- 4) охарактеризувати ключові соціальні проблеми Закарпатської області;
- 5) виявити і описати моделі соціального підприємництва, які застосовуються для вирішення соціальних проблем у Закарпатській області;

б) окреслити стан та обґрунтувати перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні.

Об'єктом дослідження є соціальне підприємництво як суспільне явище.

Предметом дослідження є формування соціального підприємництва у контексті вирішення соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань дисертаційного дослідження застосовувалися наступні методи: історико-порівняльний метод (для визначення соціологічних підходів до розуміння соціальних проблем та підприємництва); системний аналіз (для вивчення сутнісних характеристик соціального підприємництва); вторинний аналіз соціологічної інформації, аналіз статистичних даних (для визначення соціальних проблем в Закарпатській області); описове кейс стаді (для вивчення формування й функціонування соціального підприємництва, виявлення найбільш поширених моделей такої діяльності в Закарпатській області); експертне оцінювання (для визначення стану та перспектив розвитку соціального підприємництва).

Вивчивши особливості формування соціального підприємництва в контексті вирішення соціальних проблем, отримано наукові результати, що мають наукову новизну.

Вперше:

– запропоновано концептуалізацію феномену соціального підприємництва у кризовому суспільстві як господарської діяльності із залученням зарубіжних донорських ресурсів, яка стає ефективною альтернативою діяльності державних органів у вирішенні соціальних проблем на локальному рівні;

– з'ясовано, що соціальні підприємства в Закарпатській області є однотипними за рядом ознак: 1) умовами створення (за рахунок зарубіжних донорських ресурсів); 2) організаційно-правовою формою діяльності

(громадська організація або благодійний фонд); 3) джерелами фінансування (грантова підтримка та дохід, отриманий від здійснення соціального підприємництва); 4) функціонуванням на локальному рівні (місто / село / район); 5) наявними кадровими та матеріальними ресурсами;

– виявлено, що соціальні підприємства Закарпаття мають обмежену спроможність вирішувати соціальні проблеми й зосереджені на проблемах бідності, сирітства та безробіття для окремих категорій населення без врахування потенційних потреб регіону у подоланні викликів трудової міграції, житлової проблеми, інвалідності, вимушеного переселення, реабілітації військовослужбовців, які приймали участь в зоні проведення антитерористичної операції / операції об'єднаних сил;

– встановлено, що основними моделями соціального підприємництва в Закарпатській області є модель фінансування послуг (відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм) та модель працевлаштування (відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – особам з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці).

Подальшого розвитку одержали:

– визначення концепту соціального підприємництва у діяльності неприбуткових організацій як механізму їх самоокупної діяльності та реалізації статутних цілей;

– функції соціального підприємництва, до яких відносяться: 1) соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізоляції, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці; 2) економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій; 3) новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та

реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем; 4) мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем; 5) мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності;

– уточнення понятійного апарату соціології підприємництва та соціології соціальних проблем шляхом змістовного розмежування категорій «соціальне підприємництво» та «соціально відповідальний бізнес»: 1) соціальна відповідальність бізнесу з'являється в межах основної діяльності підприємства, натомість для соціального підприємства причиною його створення є соціальна мета; 2) основною метою соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, для соціальних підприємств – вирішення соціальних проблем за допомогою отриманого прибутку; 3) відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету в рамках соціальної відповідальності, не є визначеним і коливається в межах окремих рішень чи зобов'язань, натомість у соціальних підприємствах він чітко зазначений і зафіксований.

Удосконалено:

– підходи до розуміння соціального підприємництва, до яких відносяться: 1) соціальне підприємництво як комерційна діяльність неприбуткової організації, дохід від якої спрямовується на соціальні цілі такої організації; 2) соціальне підприємництво як бізнес, який має на меті вирішення соціальних проблем поряд з комерційною діяльністю, в тому числі працевлаштування осіб з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці; 3) соціальне підприємництво як інноваційна діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на пошук соціальних новаторів, створення сприятливих умов для їх праці, підтримка їх та визнання з метою якісних соціально-економічних перетворень в суспільстві;

– типологію соціологічних підходів до трактування соціальних проблем в рамках об'єктивістських (розглядають соціальні проблеми як

виключно об'єктивне явище, що існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп) та суб'єктивістських підходів (характеризують соціальні проблеми як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні).

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації можуть бути корисними для неприбуткових організацій як суб'єктів здійснення соціального підприємництва (для розвитку їх потенціалу), органів місцевого самоврядування (щоб спрямувати їх діяльність на покращення умов реалізації соціального підприємництва на регіональному рівні) та в окремих сферах соціальної політики (для удосконалення методів роботи органів державної влади на регіональному рівні). Результати дисертаційного дослідження використовуються на кафедрі соціології та соціальної роботи державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» при викладанні дисциплін «Соціологія економіки», «Соціологія праці», «Соціологія соціальних проблем», «Інноваційні методи соціальної роботи». Узагальнена інформація та результати емпіричного дослідження можуть сприяти проведенню теоретико-прикладних досліджень формування соціального підприємництва в інших регіонах України.

Особистий внесок здобувача. Усі ключові ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження розроблено автором самостійно. На використані в роботі ідеї та результати досліджень інших авторів зроблено відповідні посилання. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті наукові положення, що є результатом особистих досліджень здобувача: у публікації «Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні» (А. Попович, О. Кацьора) здобувачем визначено стан та тенденції розвитку соціального підприємництва в Україні на основі аналізу експертних оцінок; у публікації «A szociális ellátórendszer sajátosságai Kárpátalján» (Z. Bathori-Tarczy, A. Popovich, O. Katsora) здобувачем розкрито роль неприбуткових організацій у соціальному захисті населення.

Апробація роботи та її результатів. Основні положення та результати дисертаційної роботи були представлені автором на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: розвиток волонтерського руху в Україні та за рубежом» (м. Ужгород, 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Закарпатські Волошинські читання» (м. Ужгород, 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: волонтерство як важливий ресурс соціальної роботи» (м. Ужгород, 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців» (м. Ужгород, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз» (м. Ужгород, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Антидискримінаційна теорія і практика» (м. Ужгород, 2018 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені в 18 опублікованих працях, 5 з яких – у виданнях, що входять до переліку фахових видань із соціологічних наук, та 2 статті – у закордонних періодичних виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації – 204 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

1.1 Категорія підприємництва в соціологічній науці

Загальна концепція дослідження вимагає вивчення поняття, основних елементів, структурних характеристик, ознак, моделей соціального підприємництва. Прикметник «соціальне» модифікує поняття «підприємництво», змінюючи основне спрямування та місію цієї діяльності, проте вивчення змісту підприємництва дозволить виділити ті його характеристики, які є важливими у розрізі дослідження соціального підприємництва. Крім того, у сучасних умовах ринкових відносин актуальним є вивчення інституту підприємництва і його структурних елементів з точки зору соціологічного підходу.

Феномен підприємництва здавна викликає інтерес та перебуває в центрі уваги соціально-економічних наук. Це пояснюється тим, що підприємництво є необхідною умовою економічного зростання, дієвим механізмом впливу на суспільні процеси, поведінку і діяльність людини. Підприємництво охоплює майже всі сфери суспільного життя, його ідеологію, культуру, відносини, погляди на способи подальшого розвитку соціальної системи (Пачковський, 2004, с. 2).

Термін «підприємець» у науковий обіг впроваджений англійським банкіром та економістом Р. Кантільйоном на початку XVIII століття (Варналій, 2002, с. 20). До підприємців вчений зараховував осіб з нефіксованими прибутками (ремісників, купців, селян та ін.), тобто тих, хто був зайнятий економічною діяльністю в умовах непередбаченості цін та нестабільності. Тому головною рисою підприємця, на думку Р. Кантільйона, є готовність до ризику (Арсеєнко, 1993, с. 82).

Першими у вивченні феномену підприємництва у XVIII столітті були представники фізіократичної школи. Засновник фізіократичної школи, французький економіст Ф. Кене вважав, що провідне місце у класовій структурі французького суспільства посідає продуктивний клас – фермери – «ті, хто орендує землю і робить високопродуктивним сільське господарство, хто виробляє багатства і матеріальні блага» (Кене, Тюрго, Дюпон де Немур, 2008, с. 87). У праці «Зерно» Ф. Кене розглядав багатого фермера як підприємця, котрий здійснював керівництво своїм підприємством і отримував дохід завдяки своєму вмінню та матеріальним засобам (Кене, Тюрго, Дюпон де Немур, 2008, с. 123). Тому він відносив фермерів до найбільш важливих для держави класів і вважав, що фермери заслуговують найбільшої уваги з боку уряду.

Розвиток теорії підприємництва в межах фізіократичної школи відобразився у працях французького економіста і державного діяча А. Тюрго. Він вперше поставив під сумнів об'єктивність галузевого критерію у вивченні класової структури суспільства, який поділяв його на три класи: продуктивний (землероби), власників (землевласники) та безплідний (всі решта). Натомість А. Тюрго створив досконалішу модель, в основу якої поклав ставлення до засобів виробництва. Безплідний клас він поділив на підприємців-мануфактуристів та простих ремісників, а продуктивний – на підприємців та простих робітників. Частина прибутку, яка залишається у підприємця, розглядалася ним як особливий вид надбавки за підприємницьку роботу, ризик та організаторське мистецтво. Таким чином, А. Тюрго дійшов висновку, що реалізація підприємницької функції потребує не тільки ризикованих капіталовкладень, але і певних управлінських здібностей (Арсеєнко, 1995, с. 12-13).

В межах наукових досліджень англійської класичної політичної економіки категорії підприємництва не приділялося достатньої уваги. Це пояснюється тим, що сутність економіки становила саморегуляція ринку та принцип природної рівноваги в економічній системі. У такому механізмі не

знаходилося місця для творчого підприємництва. Водночас шотландський економіст та засновник класичної політекономії А. Сміт у своїй праці «Дослідження природи та причин багатства народів» дає характеристику підприємця. За визначенням А. Сміта, підприємець заради реалізації визначеного комерційного задуму та одержання прибутку йде на ризик. Тому підприємницький прибуток є компенсацією за ризик. Підприємець сам визначає плани, організацію виробництва, реалізує вигоди, що пов'язані з розділенням праці, розпоряджається результатами виробництва (Сміт, 2019, с. 340). Тобто А. Сміт характеризував підприємця як власника. Під цим кутом зору він розглядав дії в економічному житті, мотивацію, поведінку, вважав, що підприємець у своїй діяльності керується лише власним інтересом, має на меті лише власну вигоду.

Англійський економіст та представник класичної політекономії Д. Рікардо характеризує підприємця як капіталіста, який шукає прибуткового застосування для своїх коштів. Він вважав підприємця лише інвестором або звичайним капіталістом, «який шукає прибуткового застосування для своїх засобів, природньо, буде брати до уваги всі переваги одного заняття перед іншим. Тому він може поступитися частиною свого грошового прибутку заради правильності розміщення, охайності, легкості або інших дійсних або уявних вигод, якими одне заняття відрізняється від другого» (Рікардо, 1955, с. 82). Розкривши причини та наслідки переміщення капіталу, Д. Рікардо не зробив підприємництво предметом наукового аналізу у своїх працях.

Французький економіст Ж.-Б. Сей розглядав підприємців як ключовий чинник економічного розвитку, що здатний взяти на себе відповідальність за «всі шанси успіху чи невдачі виробництва» (Сей, 2000, с. 56). Ж.-Б. Сей вважав їх ініціативними діловими людьми, здатними до новаторства, носіями технічного прогресу, підприємець має бути «людиною заможною, відомою своїм розумом, розсудливістю, любов'ю до порядку, чесністю тощо» (Сей, 2000, с. 57). Відокремлював власників капіталу від підприємців, зазначаючи, що прибуток підприємця складається, як правило, з двох частин. До першої

частини Ж.-Б. Сей відносив промисловий прибуток, або відсоток на капітал, що акумулюється за допомогою часу, виробництва та ощадливості. До другої – підприємницький дохід, або прибуток від використання капіталу як винагорода за «промислові здібності, талант, дух порядку та управління» (Сей, 2000, с. 56).

На початок ХХ ст. починається усвідомлення ролі та значення інституту підприємництва. Англійський економіст А. Маршалл першим додав до класичних факторів виробництва (земля, капітал, праця) четвертий фактор – організацію. У праці «Принципи економічної науки» він стверджував, що роль підприємців у життєдіяльності суспільства полягає в тому, що своїми нововведеннями вони утворюють новий порядок, і прискорюють процеси, які вже конструктивно дозрівають у суспільстві (Маршалл, 2007). А. Маршалл вважав підприємців, з одного боку, висококваліфікованими людьми, які працюють для задоволення потреб суспільства, які ризикують, а з іншого, посередниками між робітниками фізичної праці та споживачами. З цього часу поняття підприємництво розширюється, як і виконання ним функцій.

Значний внесок у розвиток теорії підприємництва зробили праці німецького соціолога, економіста, філософа та історика М. Вебера. Його концепція про значимість протестантської етики для становлення капіталізму, заснованого на діяльності підприємців, стала по суті методологічною основою для розвитку ідеї вкоріненості економічної діяльності в соціокультурному контексті.

У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» вчений, шляхом аналізу релігійних та соціокультурних чинників, визначив «ідеальний тип капіталістичного підприємця», який сформувався у добу промислового перевороту та індустріального капіталізму. На думку М. Вебера, такий тип підприємця «не має нічого спільного із зарозумілістю, йому чужі показова розкіш і марнотратство, а також захоплення владою і зовнішнє вираження тієї пошани, якою він користується в суспільстві. Його способу життя

властива аскетична спрямованість». Самому підприємцю такого типу багатство «нічого не дає», хіба що ірраціональне відчуття добре «виконаного обов'язку в рамках свого покликання» (Вебер, 1990, с. 80-81).

У творі «Господарство і суспільство» М. Вебер визначає підприємництво як господарську дію, яка спрямована на отримання доходу, але не кожен таку дію, а лише ту, яка орієнтована на капітальний розрахунок (Вебер, 2016, с. 381). Вчений вказав на наявність підприємницького духу як складової капіталістичного духу. Дух капіталізму – склад мислення, для якого характерно систематичне і раціональне прагнення до законного прибутку в рамках своєї професії.

Теорія М. Вебера щодо підприємця-капіталіста як носія раціональності сильно вплинула на громадську думку в країнах Заходу. Його дослідження протестантської етики та духу капіталізму зробили значний вплив на розвиток соціологічної думки щодо феномену підприємництва (Кацьора, 2019, с. 52).

Німецький соціолог та економіст В. Зомбарт продовжив вивчення капіталістичного підприємництва. У праці «Сучасний капіталізм» вчений визначає капіталістичне підприємство як форму господарства, мета якого полягає в тому, щоб отримати вигоду з матеріального майна, тобто щоб відтворити його з надбавкою (прибутком) для власника (Зомбарт, 1931, с. 191). В. Зомбарт виділив шість основних типів капіталістичних підприємців: розбійників (учасників військових походів і заморських експедицій за золотом та екзотичними товарами), феодалів (зайнятих комерцією, гірничою справою тощо), державних діячів (які сприяють розвитку торговельних і промислових компаній), спекулянтів (лихварів, банкірів, гравців на біржі, засновників акціонерних товариств), купців (вкладають торговельний капітал у процес виробництва благ), ремісників (поєднують в одній особі майстра і комерсанта) (Зомбарт, 2005, с. 102). На думку вченого, великі підприємці – це люди, що з'єднують в собі різні, зазвичай роздільні підприємницькі типи, які одночасно є розбійниками і купцями, феодалами і спекулянтами.

Визначальною ідеєю В. Зомбарта в його теорії підприємництва є думка про те, що «в кожному закінченому буржуа мешкають дві душі: душа підприємця і душа міщанина, які тільки в з'єднанні утворюють капіталістичний дух». Підприємницький дух вчений характеризує як синтез прагнення грошей, пристрасті до пригод, винахідливості і багато іншого, а міщанський – як обачність, розважливість і господарність (Зомбарт, 2005, с. 144).

Сучасний підприємець оцінюється по своєму успіху, вважає В. Зомбарт. Мати успіх означає випередити інших, стати більше, ніж інші. Підприємця характеризує постійне прагнення до нового і прагнення «показати свою перевагу над іншими», він повинен бути перш за все хорошим організатором (Зомбарт, 2005, с. 87). Тенденція капіталістичного світу полягає в тому, що підприємці хочуть прагнути до процвітання своєї справи і наживи (навіть якщо вони і не поставили її свідомо собі за мету), тобто сенс підприємництва зводиться до отримання прибутку.

Важливе місце в розробці соціологічного підходу до підприємництва посідає австро-американський соціолог та економіст Й. Шумпетер. Згідно його визначення бути підприємцем «означає робити не те, що роблять інші» і «робити не так, як роблять інші» (Шумпетер, 1992, с.199). Підприємницьку функцію Й. Шумпетер розглядав як особливу в соціально-економічному процесі, ототожнював її з функцією економічного лідерства і новаторства: «Функція підприємця заключається в тому, щоб реформувати або революціонізувати структуру виробництва за допомогою використання винаходів, і, в більш широкому сенсі, за допомогою реалізації невипробуваних технологічних можливостей для виробництва нових товарів широкого споживання або виробництва старих товарів новим способом, за допомогою відкриття нових джерел постачання матеріалів або нових ринків збуту, або за допомогою реорганізації промисловості і т.д.» (Шумпетер, 1995, с. 171).

Із вищезазначеного випливає, що підприємництво концентрує в собі п'ять основних інноваційних функцій: 1) виробництво нових товарів або покращення якості існуючих; 2) впровадження нових способів виробництва; 3) відкриття та освоєння нових ринків збуту, зокрема для просування експорту на нові території; 4) освоєння нових джерел одержання сировини або напівфабрикатів; 5) проведення реорганізації в галузі та створення промислових організацій нового типу (Шумпетер, 1992, с. 159).

Важливо, що підприємництво не може обмежуватися тільки економічною сферою, хоча саме там воно і зароджується. Воно співвідноситься з усіма видами людської діяльності, пов'язаними з новаторством, ризиком, свободою у виборі і самостійністю в прийнятті рішень (Лазур, 2006, с. 288-289). Й. Шумпетер вважав головною метою підприємництва збереження капіталу і звертав увагу на те, що підприємництво ґрунтується не тільки на праві власності, а й на праві на самоврядування.

Серед українських дослідників, які приділяли увагу феномену підприємництва у соціологічному розрізі варто виділити А. Арсеєнка, Є. Суїменка, Ю. Пачковського, Є. Сірого, В. Пилипенка, О. Бондаренко та інших.

Аналізу феномену підприємництва у соціологічному дискурсі приділяють у своїх працях українські соціологи А. Арсеєнко та Є. Суїменко. Вчені виділяють дві моделі підприємницької діяльності, які характеризують рівень соціально-історичної зрілості такої діяльності – економічну та соціально-економічну. В основі економічної моделі є розвиток виробництва, використання ресурсів, особистісні інтереси, мінімізація ролі держави в бізнесі, який розглядається як замкнута система. В свою чергу, соціально-економічна модель акцентує увагу на якості трудового життя, консервацію ресурсів, суспільні інтереси, активну участь держави у вирішенні проблем суспільства та розглядає бізнес як відкриту систему (Суїменко, Арсеєнко, 1995, с. 94). А. Арсеєнко та Є. Суїменко зазначають, що між економічним та

соціально-економічним підприємництвом не має чітких хронологічних меж. В процесі суспільної еволюції економічна модель поступається місцем соціально-економічній, але у випадку поганого функціонування останньої, коли економіка зіштовхується з державними та монополістичними перешкодами, економічна модель знову починає переважати. Саме тому в сучасній теорії та практиці підприємництва до вирішення завдання його оптимізації проглядається два підходи – неокласичний і модерністський. Прихильники першого підходу не визнають соціальної відповідальності бізнесу, а прихильники другого ставлять принципи альтруїзму і гуманності в обов'язок бізнесу (Суименко, Арсеєнко, 1995, с. 95).

А. Арсеєнко та Є. Суїменко на основі функціонування соціально-економічної моделі аналізують цивілізаційне підприємництво, яке незалежно від цілей та мотивів його суб'єктів служить підвищенню соціального рівня життя суспільства. В основі цивілізаційного підприємництва лежить баланс його економічних та соціальних ролей, короткострокових та довгострокових інтересів (Суименко, Арсеєнко, 1995, с. 96). Тому внаслідок світових інтеграційних процесів і зростання залежності виробничої діяльності людей від їх рівня соціально-культурного життя зросла зацікавленість підприємств у здійсненні соціальних проєктів, програм та заходів в межах теорії соціальної відповідальності бізнесу, на якій зупинимося згодом.

Український соціолог Ю. Пачковський виділяє підприємництво як особливий творчий різновид економічної поведінки та діяльності людини, яка керується особистими вигодами у своїй діловій активності. При цьому враховуються реальні інтереси та стратегічні цілі конструктивного розвитку суспільства та взаємодії усіх сфер суспільного життя. Соціолог пропонує розглядати підприємництво через призму інтеграції теоретичних та методологічних підходів, які розроблені у сучасній соціології та психології, що дозволяє розширити сфери аналізу підприємницького феномена. Соціолого-психологічний напрям дослідження дозволяє виявити специфіку дії особистісних, групових і суспільних чинників, які мають місце у

регулювання підприємницької діяльності й поведінки. Таким чином, Ю.Пачковський в рамках соціолого-психологічного напрямку дослідження виділяє чотири основні концептуальні теоретико-методологічні підходи аналізу підприємництва: з позицій ризику, інноваційності, активності та соціокультурності (Пачковський, 2004, с. 10-11).

На думку Ю. Пачковського, ідеологія підприємництва, як правило, визначає, регулює та скеровує поведінку підприємця стосовно соціуму, зміст якої розкривається шляхом розуміння в суспільстві та бізнес колах соціальної відповідальності підприємців. Егоїстичні та довготривалі інтереси бізнесу, забезпечення його прибутків у майбутньому, вимагають альтруїстичної співпраці з державними структурами і зумовлюють скерування частини доходів на забезпечення соціального захисту громадян, підвищення їх освітнього рівня, екологічної безпеки, розвиток культури тощо. Ю.Пачковський вважає, що ризик є однією з найпоказовіших ознак підприємництва, що викликає необхідність та актуальність його соціопсихологічного дослідження, зокрема вивчення особистісних та індивідуально-психологічних рис, що мають регулятивний вплив на поведінку суб'єкта у різних за складністю ситуаціях ризику; систематизації чинників, здатних трансформувати ситуації невизначеності у ситуації ризику; пошуки оптимальних шляхів і засобів (методів, когнітивних стратегій, тактик поведінки), які б мінімізували наслідки ризику для суспільства; аналізу можливостей індивідуального та групового суб'єктів економічної діяльності в оцінці ситуації ризику, а також особливостей прийняття рішень за таких обставин (Пачковський, 2004, с. 11).

Велику увагу проблемам соціологічного підходу до підприємництва приділяє український соціолог Є. Сірий. Вчений визначає підприємництво як: 1) соціальне явище, характерне для всіх типів сучасних суспільних систем, структурно-функціональні характеристики якого відображують потреби суспільства та процеси відтворення і розвитку ресурсних засад суспільного життя; 2) особливу соціальну та культурну діяльність, основою

якої є професійні знання, навички та вміння; 3) специфічну модель трудової поведінки, яка відтворюється на засадах нормативної регуляції, самоорганізації та самодіяльної активності індивідуальних та колективних суб'єктів (Сірий, 2010, с. 7). Підприємець в соціологічному аспекті постає в кількох ролях: як суб'єкт власності, який набуває певний соціальний статус (власник, орендар тощо); суб'єкт економічної діяльності, який виконує визначені соціальні ролі та функції, що слідують з її природи (інноваційні, організаційні, управлінські, комерційні); як суб'єкт соціальної поведінки, тип людини, яка наділена визначеними природними та набутими властивостями, які є важливими для здійснення підприємницької діяльності; носій особливих соціальних цінностей та культури.

В. Пилипенко звертає увагу на атрибути підприємництва, зокрема він виділяє наступні: мотив дії, що є мотивом збагачення; механізм дії, який спирається на інвестування у певній сфері економічної діяльності; ризик, який пов'язаний з невпевненістю у прийнятих рішеннях і з покриттям наявних затрат у особистих засобах (Пилипенко, 1997, с. 12). Науковець вважає, що такі атрибути спричинені умовами функціонування раціональної макроекономіки і ринкового господарства.

Український науковець у галузі соціології та філософії О. Бондаренко розглядає підприємництво у контексті національного суспільного явища та ментального виміру. На думку науковця, в дослідженні ментального виміру підприємництва важливими є соціокультурний, індивідуально-психологічний та соціально-психологічний аспекти. У соціокультурному аспекті ментальність підприємництва постає як об'єктивний зміст світосприйняття та поведінки людей, що може надати ключ до розуміння існуючих механізмів, соціальних характеристик, тенденцій розвитку ментальності підприємництва. В індивідуально-психологічному та соціально-психологічному аспекті ментальні вияви підприємництва є психологічною формою заломлення у свідомості підприємця як соціальної фігури об'єктивних рис суспільної реальності (Бондаренко, 1997; Бондаренко, 2002).

Феномен підприємництва є актуальним предметом вивчення сучасної соціологічної науки. З огляду на предмет дослідження, важливими характеристиками підприємництва є його інноваційність, творчість, інтелектуальність, дисциплінованість, рішучість, які є невід'ємними частинами соціального підприємництва.

1.2 Поняття та основні характеристики соціального підприємництва

Соціальне підприємництво набуло актуальності близько 30 років тому на тлі загострення багатьох соціальних проблем. Воно є порівняно новим явищем у соціальній сфері, а в науковій літературі не існує єдиного визначення цієї категорії. Тому виділяють декілька значень соціального підприємництва.

1. Соціальне підприємництво розглядається як діяльність неприбуткових організацій, які використовують бізнес-стратегії або засновують підприємства для отримання прибутку та направляють його на підтримку соціальної місії (Голікова, 2008, с. 26-27). Неприбуткові організації через соціальне підприємництво мають можливість реалізовувати поставлені цілі та фінансувати свою діяльність самостійно.

2. Поняття соціального підприємництва використовується по відношенню до звичайних підприємств, і визначається як бізнес із соціальною місією. При цьому, соціальний аспект виходить на перше місце, а вже потім фінансова ефективність. На думку Ю. Орла, соціальне підприємництво в умовах бізнесу можна розглядати в економічній та соціальній площині. За економічними критеріями соціальні підприємництва виробляють або продають товари та послуги, мають певний рівень незалежності, поділяють ризик ринкової конкуренції. За соціальними критеріями соціальні підприємства створюють певні вигоди громаді,

підтримують ініціативи громадян, залучають цільові групи до діяльності, але при цьому направляють прибуток у соціальну сферу (Орел, 2008, с. 89). Саме таке визначення соціального підприємництва хибно корелює з поняттям соціальної відповідальності бізнесу, тому у науковій літературі категорії соціального підприємництва та соціальної відповідальності бізнесу часто відображаються як ідентичні. Саме розмежування цих двох понять створює наукову проблему, яка відображена у наступному параграфі дослідження.

3. Окреме вживання терміну «соціальне підприємство» використовується у Великій Британії. Британський спеціаліст з розвитку соціального підприємництва Ф. Спреклі розглядає соціальне підприємство як форму комерційного підприємства, де контроль, власність та багатства розподіляються пропорційно, що сприяє більш відкритому та справедливому суспільству. У Великій Британії такими правовими формами діяльності є: благодійне неприбуткове торговельне підприємство з обмеженою відповідальністю, товариство з обмеженою відповідальністю, що працює на благо суспільства, акціонерне товариство з обмеженою відповідальністю (на основі спільної власності), об'єднана асоціація, житлово-будівельний кооператив (Спреклі, 2011, с. 4).

4. Ще одне визначення соціального підприємництва використовується міжнародними громадськими та приватними фондами, створених задля розвитку і підтримки такого напрямку соціально-економічної діяльності. Такі дієві та відомі фундації як Skoll Foundation (США), Schwab Foundation for Social Entrepreneurship (Швейцарія) та Ashoka Foundation (Індія) трактують соціальне підприємство як інноваційну підприємницьку діяльність задля соціальних перетворень в суспільстві та громадах (Дегтяр, Крюков, 2011, с. 16). На перше місце виходить лідер – соціальний підприємець, а діяльність багатьох організацій – це пошук соціальних новаторів по всьому світі, створення сприятливих умов для їх праці, підтримка їх та визнання. При цьому, форма організації справи не має значення і може приймати вигляд як ініціативної групи в громаді, так і приватного бізнесу.

Таким чином, у світі існує щонайменше чотири визначення соціального підприємництва, що викликає проблему визначення сутності даного явища. Для вирішення цього питання варто розглянути критерії та основні принципи соціального підприємництва.

Українські науковці у сфері соціальної роботи В. Назарук, Л. Долуда та Ю. Кірсанова пропонують такі критерії соціального підприємництва:

1) соціальне підприємництво – це бізнес. Не має значення, який бізнес, інноваційний чи традиційний, послуги чи виробництво, освіта чи сільське господарство, головне, щоб він був рентабельним. Цей критерій пояснює слово «підприємництво» і є важливим у розумінні цього явища;

2) існування визначених соціальних цілей. Соціальне підприємство відрізняється від інших підприємств тим, що соціальний вплив і результат є прямою метою, а не побічним чи другорядним продуктом діяльності;

3) реінвестування прибутку в розширення діяльності та спрямування доходів на досягнення соціальних цілей. Цей критерій швидше є логічним продовженням перших двох критеріїв, оскільки вказує, яким чином розподіляється прибуток від підприємницької діяльності залежно від соціальних цілей;

4) управління соціальним підприємництвом можливе за умови демократичності прийняття рішень. Лише за демократичного управління можливо поставити чіткі соціальні цілі, а головне – погодити розподіл прибутку між реінвестуванням та соціальними цілями (Долуда, Назарук, Кірсанова, 2016, с. 8-11).

Вчені переконані, що ці критерії дозволять чітко відділити соціальне підприємництво від інших комерційних чи неприбуткових організацій.

Українські соціологи А. Андрющенко та І. Рябець вважають, що соціальне підприємництво має цільову спрямованість на вирішення існуючих соціальних проблем та використовує інноваційні підходи для подолання цих проблем. Серед основних критеріїв соціального підприємництва вчені також виділяють самооплатність та фінансову стійкість, що передбачає вирішення

соціальних проблем за рахунок коштів, одержуваних від власної підприємницької діяльності. Таким чином, соціальні підприємці повинні пристосовуватися до вимог ринкової економіки та діяти за її законами (Андрющенко, Рябець, 2010, с. 196). Російський економіст Н. Кадол переконана, що такий підхід гармонійно поєднує потреби ринку та суспільства, розкриває творчі можливості громади, бізнесу та неприбуткових організацій (Кадол, 2009, с. 8).

Американський спеціаліст у сфері соціального підприємництва та соціальних інновацій Г. Діз виділяє п'ять принципів, які визначають соціальне підприємництво:

- прийняття на себе місії створення й підтримки соціальної цінності (блага);
- виявлення й використання нових можливостей для реалізації обраної місії;
- здійснення постійного процесу соціальних інновацій, адаптації й навчання персоналу;
- рішучість дій, яка не обмежена наявними ресурсами;
- висока відповідальність підприємця за результати своєї діяльності – як перед безпосередніми клієнтами, так і перед суспільством (Dees, 2001).

Аналізуючи ці принципи можна дійти висновку, що процес здійснення соціального підприємництва повинен бути чітко спрямований на вивчення потреб громади, а вже потім – на реалізацію соціальної місії, використовуючи класичні та інноваційні методи надання послуг.

Деякі вчені, у тому числі й Г. Діз, пропонують розширити трактування соціального підприємництва, при якому часто ігнорується розмежування, що склалося раніше, між прибутковою і неприбутковою діяльністю, оскільки розмивання міжсекторних меж є відмінною ознакою соціального підприємництва. Крім неприбуткових організацій соціальне підприємництво також може включати прибуткові організації соціального призначення – такі,

як банки розвитку місцевих співтовариств, а також «гібридні» організації, що містять комерційні та неприбуткові підрозділи. На думку О. Євсєєвої, до перегляду меж прибуткової та неприбуткової діяльності зобов'язує саме поняття соціального підприємництва, яке припускає об'єднання особливостей бізнесу з рисами некомерційної неприбуткової організації. У той же час розмивання меж не означає ігнорування специфіки цього явища та віднесення до соціального підприємництва будь-якої діяльності з реалізації соціальних проектів, наприклад благодійність (Євсєєва, 2011, с. 53).

Британський фахівець в галузі соціального підприємництва Ф. Спреклі вважає, що в основі соціального підприємництва лежить, насамперед, спільна власність його членів та демократичне прийняття усіх рішень. Також, експерт вважає, що соціальне підприємництво може отримувати як власні доходи за рахунок комерційної діяльності, так і гранти, соціальні проекти та соціальні акції (Спреклі, 2011, с. 4). Але головним принципом соціального підприємництва є отримання суспільного багатства, а не накопичення приватного капіталу.

Вчені Стенфордського університету, які вивчають соціальне підприємництво, вважають, що воно має такі компоненти (Удодова, 2011, с. 349): соціальна проблема, яка існує впродовж тривалого часу в соціумі через незначний доступ певної цільової групи до фінансових, соціальних і політичних ресурсів для її вирішення; розроблення та впровадження інноваційного способу вирішення проблеми; створення умов для одержання ресурсів цільовою групою; краще майбутнє не тільки соціально вразливих верств, а й суспільства в цілому. На думку А. Московської, російського експерта у галузі соціального підприємництва, кінцевою метою такої діяльності є не отримання прибутку, а виробництво товару або послуги, призначення яких є вирішення суспільної проблеми (Московская, 2009, с. 366).

На основі вищезазначених критеріїв та принципів пропонуємо таке визначення соціального підприємництва. Соціальне підприємництво – це

інноваційна господарська діяльність з метою отримання прибутку, який спрямовується на вирішення/пом'якшення соціальних проблем та досягнення позитивних змін у суспільстві. Тому соціальне підприємництво може реалізуватися як комерційна діяльність неприбуткових організацій, бізнес, метою якого є вирішення соціальних проблем, а також інноваційна діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на пошук соціальних новаторів з метою якісних соціально-економічних перетворень в суспільстві.

Для глибшого розуміння соціального підприємництва розглянемо історичні етапи його розвитку. На думку українського економіста А. Свинчук становлення соціального підприємництва відбувалося у чотири етапи (Свинчук, 2017, с. 22):

1. Історичними попередниками соціального підприємництва (до середини XIX століття) були: монастирі (місце допомоги соціально вразливим верствам населення), притулки, будинки для престарілих, церковно-приходські школи, сиротинці, навчальні заклади, створені за рахунок громади лікарні, а також діяльність місіонерів. Їх діяльність мала соціальний вплив, але, переважно, носила несистематичний характер, задовольняла потреби громади лише частково.

2. Стадію зародження (середина XIX століття – друга половина XX століття) характеризує діяльність меценатів і спонсорів, власників промислових і торговельних підприємств, які використовували частину власного прибутку для фінансування різноманітних соціальних проєктів (загальноосвітні школи, школи мистецтв, публічні бібліотеки, громадські лікарні, музеї тощо). Реалізація цих проєктів повністю залежала від можливостей їх фінансування меценатами та спонсорами. На цьому історичному етапі активізується діяльність різноманітних громадських, благодійних та волонтерських організацій, діяльність яких фінансується в основному за рахунок членських внесків громадян з різних категорій населення. Однак, діяльність і цих організацій залежала від зовнішніх джерел

фінансування та орієнтувалася на вирішення соціальних проблем переважно у короткостроковій перспективі.

3. На стадії становлення (кінець ХХ століття) виникають перші соціальні підприємства, в наукову термінологію вводиться поняття «соціальне підприємництво». Соціальне підприємництво як нове соціально-економічне явище починає досліджуватися науковцями, з'являються перші наукові публікації з цієї проблематики та обговорюються питання щодо дефініції самого соціального підприємництва.

4. Розвиток соціального підприємництва (початок ХХІ століття) ознаменувався загостренням соціальних проблем у цей період та інтересом урядів країн у залученні соціальних підприємств до розв'язання соціальних проблем, що обумовило необхідність правового оформлення цієї групи підприємств. Одночасно проблеми соціального підприємництва стають предметом дослідження все більшої кількості науковців.

Явище соціального підприємництва протягом свого розвитку отримало широке розповсюдження в усьому світі. Український економіст Д. Ткачов вважає, що розвиток та активізація даного напрямку, перенесення його на глобальний рівень, стала можливою завдяки кільком факторам (Ткачов, 2011, с. 54). По-перше, неприбуткові організації все частіше вдаються до адаптування підприємницьких механізмів до соціального підприємництва. На це існують вагомі причини – постійне скорочення традиційних джерел фінансування неприбуткових організацій, таких як благодійні пожертви, державні та донорські кошти, та підвищення рівня конкуренції за вільні ресурси. По-друге, відбулася зміна пріоритетів бізнесу та переосмислення функції та ролі підприємництва у суспільстві. Ці функції, можна сказати, еволюціонували протягом декількох століть, від виключно економічної до більше соціальної. По-третє, соціальне підприємництво дає змогу вирішувати проблеми суспільства не тільки за допомогою вільних коштів, а за допомогою залучення населення до самопомоги.

На думку А. Московської, актуальність соціального підприємництва викликана об'єктивними чинниками, які поставили комерційні організації, неприбуткові організації та державу перед необхідністю зміни своєї ролі в сфері соціального забезпечення та вирішення соціальних проблем. Серед таких чинників експерт виділяє наступні (Московская, 2008, с. 18-19):

- традиційні підходи до вирішення соціальних проблем, які використовуються в державному і неприбутковому секторах по відношенню до бідності, безробіття та інших гострих соціальних проблем, є малоефективними;
- поглиблення нерівності між соціальними групами та державами, що стало загрожувати соціально-економічними та політичними катастрофами;
- розширення соціальних потреб населення як за розмірами, так і за різнобарвністю. Звідси потреба в індивідуалізації та диверсифікації соціальних послуг, хоча декілька десятиліть тому їх універсалізм рахувався досягненням західного та соціалістичного світу;
- зростання числа неприбуткових організацій і конкуренції між ними за ресурси держави та благодійних фондів;
- удосконалення управління благодійними фондами за аналогією управління бізнесом і підвищення вимог донорських організацій до фінансової та ділової відповідальності отримувачів грантів

Тому, соціальне підприємництво є одним з перспективних напрямків розвитку для соціальної політики будь-якої держави.

Умовою прибутку в соціальному підприємстві так само, як і в будь-якій діяльності, є бізнес-моделювання. Виділяють 7 моделей соціальних підприємств (Свинчук, 2017, с. 24):

1. Entrepreneur support model (модель підтримки підприємців). Такі організації надають кошти своїм бенефіціарам для відкриття власного бізнесу, які, в свою чергу, реалізують продукти чи послуги соціального

підприємництва на відкритому ринку. Така фінансова допомога може бути поворотною або безповоротною.

2. *Market intermediary model* (модель посередника ринку) передбачає, що організація постачає власні послуги бенефіціарам – клієнтам – дрібним виробникам з ціллю забезпечити їм доступ до ринку. Соціальне підприємство своїми послугами, які, як правило, передбачають покращення продукту, допомогу у виробництві чи збуті, кредитування, збільшує вартість продуктів клієнтів. Соціальна програма таких організацій є одночасно комерційною діяльністю, яка дає змогу посилити позицію клієнтів на ринку та забезпечує їх фінансову стійкість. Соціальне підприємство забезпечує власний дохід за допомогою націнки від продажу товарів клієнтів.

3. *Employment model* (модель працевлаштування). Відповідно до цієї моделі організації надають можливість працевлаштування та навчання професійним навичкам своїм бенефіціарам – клієнтам – особам з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці, продають їхні товари чи послуги на відкритому ринку. Це можуть бути особи з інвалідністю, молодь, яка опинилася у складних життєвих обставинах, бездомні, безробітні та особи, які відбули покарання та повернулися з місць позбавлення волі.

4. *Free-for-service model* (модель платних послуг). На комерційній основі організації надають послуги, які відповідають та сприяють досягненню статутних цілей і одночасно складають соціальну програму підприємницької діяльності, яка забезпечує своїх бенефіціарів доступними для них послугами. Соціальне підприємство отримує прибуток завдяки внескам за послуги.

5. *Service subsidization model* (модель фінансування послуг). Організації продають товари та послуги зовнішньому ринку, а прибуток, отриманий від реалізації, використовують на забезпечення власних соціальних програм.

6. *Market linkage model* (модель «зв'язковий ринку»). Такі організації забезпечують торговельні відносини між своїми клієнтами та зовнішнім ринком. Соціальне підприємство діє подібно брокеру, виконуючи роль

зв'язкової ланки, що забезпечує прибуток. Завданням такого виду соціальних підприємств є не продаж товарів чи послуг своїх клієнтів, а їх з'єднання з ринками.

7. Organizational support model (модель підтримки організації). Соціальне підприємство збуває свою продукцію та послуги на ринок. У деяких випадках цільова аудиторія – клієнт – є одночасно споживачем. Підприємницька діяльність не є частиною соціальних програм, але організація використовує додатковий дохід на фінансування витрат своїх статутних цілей. Такі соціальні підприємства створюються як фінансовий механізм, і часто є у вигляді підприємницького філіалу організації.

Важливим компонентом соціального підприємництва є його планування. Існують три шляхи, з яких розпочинається планування звичайного комерційного підприємства: наявність ідеї щодо товару чи послуги; визначення і орієнтація на певну цільову клієнтську групу, яка потребує продукт чи послугу, та може за неї заплатити; наявність коштів для інвестицій. У випадку соціального підприємництва додатково потрібно враховувати мотивацію для вирішення певної соціальної проблеми. Процес планування є хорошою можливістю залучити потенційних клієнтів чи партнерів до відкритої дискусії, вивчити різні можливості реалізації соціального підприємництва та прийняти рішення. Така форма співпраці та практичного навчання зміцнює довіру, адже їм надається повноваження та усвідомлення відповідальності за свої дії. Планування у соціальному підприємстві здійснюється постійно і є базою в управлінні таким підприємством (Спреклі, 2011, с. 7).

На основі визначення поняття соціального підприємництва, дослідження його критеріїв, принципів та основних моделей, автором пропонується виділити такі функції соціального підприємництва:

1. Соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізоляції, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці.

2. Економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій.

3. Новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем.

4. Мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем.

5. Мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності.

Соціальне підприємництво стрімко розвивається в європейських країнах, вирішуючи проблеми бідності, безробіття, соціального забезпечення та суспільного залучення (Уханьова, 2010, с. 108). Більше того, соціальне підприємництво стає об'єктом освітніх процесів. Вперше, курс з соціального підприємництва був запроваджений в Гарвардській школі бізнесу в 1989 році Г. Дізом. З того часу, провідні бізнес школи включили подібні курси до навчальних програм. Наприклад, 25% випускників Стенфордської школи бізнесу 2008 складала власники дипломів по управлінню неприбутковим сектором – спеціалісти з соціального підприємництва (Ткачов, 2011, с. 54).

За таких умов впровадження соціального підприємництва, разом з розвитком добродійності і соціальної відповідальності бізнесу, стає одним із способів вирішення гострих соціальних проблем, а також позбавлення від залежності у визначенні пріоритетів своєї діяльності. Адже розвиток соціального підприємництва – це гармонізація суспільних і комерційних інтересів, механізм включення представників економічно активного населення до продуктивної праці. А соціальна відповідальність суб'єктів соціального підприємництва є визначальним фактором його подальшого розвитку.

1.3 Соціальне підприємництво та соціально відповідальний бізнес

У контексті розгляду предметного поля дослідження та аналізу наукової літератури, зауважимо, що поняття соціального підприємництва та соціально відповідального бізнесу часто ототожнюється, тому створює наукову проблему розуміння та чіткого розмежування цих категорій. Через те важливим є проаналізувати поняття соціальної відповідальності бізнесу та його відмінності від соціального підприємництва.

У першому параграфі ми зазначали, що внаслідок світових інтеграційних процесів і зростання залежності виробничої діяльності людей від їх рівня соціально-культурного життя зростає зацікавленість підприємств у здійсненні соціальних проєктів, програм та заходів в межах теорії соціальної відповідальності бізнесу. Аргументи прихильників названої доктрини отримують все більшу підтримку в ділових колах і суспільстві. Окрім якості вироблення товарів чи надання послуг, на репутацію бізнесу вагомо впливає соціальна активність, яка полягає у наданні допомоги для вирішення нагальних проблем суспільства. Тому на сьогоднішній день, відбулася зміна пріоритетів бізнесу та переосмислення функції та ролі підприємницької діяльності у суспільстві, від економічної моделі до соціально-економічної моделі. Соціально-економічна модель підприємницької діяльності, яка характеризує рівень її соціально-історичного розвитку, тісно пов'язана з іудейсько-християнською етикою підприємництва. Відповідно до цієї етики, ділова організація не може акцентувати увагу на вирішенні лише економічних завдань і повинна відігравати у суспільстві соціальну роль, зокрема у підвищенні рівня життя людей. Економічна модель відображає «жорстокі» сторони капіталістичного суспільства і відповідає періоду його формування, фазам інтенсивного розвитку. Економічне підприємництво створює конкурентне середовище, накопичує капітал з метою його подальшого ефективного інвестування. Соціально-економічна модель відповідає стабільним фазам функціонування

капіталізму і передбачає соціальну відповідальність бізнесу (Суїменко, Арсеєнко, 1995, с. 95).

Концепція соціальної відповідальності у бізнесі дістала найбільшого розповсюдження у 70-80 роках ХХ століття у Сполучених Штатах Америки. Історично вона виникла в середовищі підприємців ще у 20-ті роки минулого століття у вигляді ідеї служіння суспільству, але в період економічної депресії ця ідея згасла і відродилася як концепція соціальної відповідальності бізнесу. У 1936 році Р.Вуд – керівник фірми «Сірз», порушив питання про обов'язок бізнесу перед суспільством, згідно якого підприємець має керуватися інтересами суспільства в цілому, а не лише своїми власними. Ця концепція передбачає виконання законів, що визначають та регламентують економічну діяльність, забезпечення політичної стабільності, екологічної відповідальності, підвищення рівня освіченості, культури тощо (Пан, 2008, с. 93-94). Загалом, проблема відповідальності в історії бізнесу вирішувалася у двох напрямках. Перший пов'язаний з думкою про те, що підприємець, який організував бізнес, вже цим самим забезпечив соціальні потреби певного кола споживачів. Інший, сучасний погляд, типовими представниками якого є економісти Фрайбурзької школи, засуджує орієнтацію бізнесу лише на власні потреби. Підприємці, працюючи в своєму бізнесі, відповідають перед суспільством, проте, водночас, вони повинні брати участь у вирішенні загально соціальних національних проблем (Емельянов, Поварицына, 1998, с. 84). Подібної думки дотримуються українські соціологи А.Арсеєнко та Є.Суїменко, які вважають, що соціальна направленість бізнесу проявляється в інвестиційній діяльності двома способами – опосередковано і безпосередньо. У першому випадку мова йде про широкомасштабне вкладення капіталу у виробництво товарів і послуг, що крім прибутку інвесторам, приносить соціальні блага – збільшення кількості робочих місць, підвищення заробітної плати, розширення державних соціальних програм на основі збільшення поступлень від податків, покращення якості товарів та послуг, збільшення їх об'єму і т.д. В другому випадку мова йде про прями

інвестиції у реалізацію державних або корпоративних соціальних програм (Суименко, Арсеєнко, 1995, с. 100).

На думку українського економіста Л.Пан, поняття соціальної відповідальності бізнесу можна розглядати у двох значеннях (Пан, 2008, с. 95). У вузькому значенні це – обов'язок окремої особистості, менеджменту, організації, органів державної влади приймати рішення і вживати дії, які сприяють підвищенню рівня добробуту, відповідають інтересам як суспільства, компанії, громади, так і кожної окремої людини. У широкому значенні соціальна відповідальність – універсальна форма зв'язку і взаємозалежності особистості та суспільства, їх спроможності оцінити наслідки своєї діяльності для усталеного суспільного розвитку. Соціальна відповідальність як оптимальний варіант ставлення до дійсності означає міру реалізації суб'єктом в конкретних умовах права вибору та виконання обов'язків, обумовлених використанням наданих суспільством прав.

Український економіст А.Стецик трактує соціальну відповідальність як сукупність добровільних формальних і неформальних прав і обов'язків суб'єктів комерційного сектору економіки перед власними працівниками, споживачами та суспільством щодо: 1) дотримання національного законодавства у сферах зайнятості, умов та оплати праці, соціального страхування, соціальної політики, екології, оподаткування; 2) забезпечення збереження та розвитку соціального капіталу; 3) ефективності виконання суспільних функцій; 4) уміння задовольняти поточні потреби та створювати умови для реалізації перспективних цілей (Стецик, 2011, с. 272). На думку українських економістів А.Корнецького та Д.Нагаївської соціальна відповідальність бізнесу передбачає дотримання вимог національного законодавства, забезпечення належної якості товарів і послуг, забезпечення гідних та безпечних умов праці на підприємстві, екологічну відповідальність та інформаційну відкритість підприємства, чесну рекламу товарів або послуг і реалізацію підприємством соціальних ініціатив (Корнецький, Нагаївська, 2016, с. 205).

У сфері забезпечення соціальної відповідальності бізнесу основоположним документом є Міжнародний стандарт ISO 26000 «Керівництво з соціальної відповідальності», який визначає соціальну відповідальність бізнесу як «відповідальність організації за вплив своїх рішень та діяльності на суспільство і навколишнє середовище, що реалізується через прозору та етичну поведінку, відповідає сталому розвитку та добробуту суспільства, враховує очікування зацікавлених сторін, поширена в усій організації і не суперечить відповідному законодавству і міжнародним нормам поведінки» (ISO 26000, 2010).

Щоб глибше усвідомити сутність соціальної відповідальності бізнесу розглянемо основні її компоненти. На думку українських економістів О.Гришної та А.Колота слід виокремити п'ять складових соціальної відповідальності бізнесу: відповідальний виробник, відповідальний роботодавець, відповідальний учасник соціальних відносин, відповідальний учасник економічних і політичних відносин з державою та відповідальний діловий партнер (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Складові соціальної відповідальності бізнесу

<i>Відповідальний виробник</i>	Соціально відповідальний бізнес
Підприємство забезпечує споживачів якісною та нешкідливою продукцією, яка має ринкову ціну, надає достовірну інформацію про продукцію. Така компанія виробляє товари з дотриманням норм екологічного законодавства, запобігає шкідливим викидам або знижує їх негативний вплив на навколишнє середовище шляхом запровадження новітніх технологій	
<i>Відповідальний роботодавець</i>	
Компанія діє згідно норм національного законодавства, зокрема у сфері трудового права та соціального страхування, забезпечує гідні умови праці та соціальний добробут своїх працівників	

<i>Відповідальний учасник соціальних відносин</i>	Соціально відповідальний бізнес
Компанія є активним учасником підтримки та забезпечення добробуту суспільства, що часто проявляється у благодійній діяльності щодо вразливих категорій населення, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з інвалідністю, сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах	
<i>Відповідальний учасник економічних і політичних відносин з державою</i>	
Компанія діє відповідно до податкового законодавства, сумлінно сплачує податки, формує конкурентне середовище та уникає корупції, забезпечує прозорість власних фінансів, підтримує незалежне правосуддя та політичну конкуренцію	
<i>Відповідальний діловий партнер</i>	
Підприємство формує ділові відносини на принципах законності, дотримання міжпартнерських угод і професійних стандартів діяльності.	
<i>Джерело.</i> Складено автором за даними (Грішнова О., Колот А., 2012, с. 61)	

В сучасній науковій літературі розглядається ряд моделей соціальної відповідальності бізнесу, які відображають формування системи соціальної відповідальності у компаніях різних країн світу.

1. Американська модель корпоративної соціальної відповідальності за більш ніж сторічну історію свого розвитку сформувала низку традиційних механізмів, форм і методів реалізації корпоративних соціальних програм. Хоча Уряд зацікавлений у посиленні системи соціального забезпечення, вирішення більшої частини соціальних завдань він перекладає на місцевий рівень, на некомерційний сектор і бізнес. Регіональні та місцеві органи державного управління за такого підходу змушені спільно з підприємницьким сектором вирішувати соціальні проблеми, тому соціально-відповідальна поведінка суб'єктів підприємництва сприймається в США практично як категоричний імператив (Лазоренко, Колишко, 2008, с. 5). На думку А. Стецик, основними характеристиками американської моделі є: 1) вузько сфокусована спрямованість (витрати на соціальні потреби як правило

здійснюються лише на окрему сферу: молодь, освіта, екологія); 2) діловий характер (використовується здебільшого для зміцнення іміджу компанії, покращення зв'язків із споживачами); 3) орієнтованість на місцеве співтовариство (спрямованість на зміцнення статусу підприємства в районі його функціонування); 4) партнерський характер по відношенню до інших суб'єктів господарювання, органів місцевої влади, лідерів місцевого співтовариства; 5) «економність» у витратах; 6) волонтерський характер (заохочується соціальна активність співробітників компанії) (Стецик, 2011, с. 121).

2. Європейська модель корпоративної соціальної відповідальності характеризується державним регулюванням. Тобто держава зацікавлена в благополучному і стабільному суспільстві, що досягається більшою мірою за рахунок підвищення рівня соціальної захищеності та безпеки найманих працівників. Як наслідок, соціально відповідальна поведінка європейської моделі здебільшого адаптується найбільш крупними промисловими підприємствами, які досягли певного рівня стабільності. З погляду інвестора, ця модель є достатньо привабливою за оцінкою соціально відповідальної поведінки компанії, тому що може бути виміряною реальними результатами, в тому числі фінансовими (Кацьора, 2020, с. 37).

3. Британська модель соціальної відповідальності бізнесу є за своєю суттю поєднанням європейської та американської моделей. З європейською моделлю схожість полягає в активній підтримці та стимуляції бізнесу державою, а з американською моделлю – у великій активності бізнесу в реалізації соціальних проєктів.

4. Японська (азійська) модель корпоративної соціальної відповідальності. Соціальна відповідальність бізнесу в Японії зумовлена культурними традиціями країни. Ця модель соціальної відповідальності передбачає соціальну згуртованість на рівні організації і робочу згуртованість на рівні індустріальної групи (Лазоренко, Колишко, 2008, с. 31).

5. Пострадянська модель соціальної відповідальності бізнесу є наслідком спадщини соціалістичних підприємств. Ці підприємства мали у своїй структурі підрозділи, які були соціально спрямованими та підтримували працівників (літні табори, пансіонати, дитячі садки, власні лікарні, будинки культури тощо). В умовах економічної системи Радянського Союзу, соціальна відповідальність була державно закріпленою формою активності підприємств і не розглядалася як особливий вид діяльності.

Зауважимо, що підприємництво має ряд переваг від реалізації соціальної відповідальності. Серед них варто виділити наступні: забезпечення репутації організації як суспільно активної; зростання рівня довіри населення до діяльності організації, а відповідно і до її продукції; зростання професіоналізму компанії та збереження кадрового потенціалу; збільшення рівня лояльності працівників підприємства; створення безпечного середовища функціонування та розвитку компанії; відповідність світовим стандартам ведення підприємницької діяльності; формування партнерських та довірливих відносин із владою, громадським сектором та засобами масової інформації (Єлейко, Раєвський, 2000; Пан, 2008, с. 97). Крім бізнесу, певні переваги має суспільство загалом, серед яких можна виділити наступні: можливість надання цільової та адресної соціальної допомоги громадянам; підтримка органів влади в напрямку соціального захисту населення; залучення інвестицій у суспільні, екологічні та культурні сфери; підтримка громадських ініціатив, інноваційних проєктів, розвиток соціальної і культурної активності населення, збереження та використання «інтелектуального ресурсу» на потреби регіону і держави загалом (Жук, 2007).

Що стосується загального стану соціальної відповідальності в Україні, то, на думку фахівця з питань державного управління О. Бабич, вона більшістю організаціями сприймається достатньо викривлено і часто зводиться до корпоративного спонсорства чи благодійної діяльності у вигляді окремого напрямку роботи з громадськістю (Бабич, 2008, с. 5).

Частковим підтвердженням цієї тези є результати дослідження, проведене Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України та благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» (Жук, 2007). В опитуванні взяли участь 811 підприємств, які мають різні форми власності, масштаби, напрямки та сфери діяльності. Згідно дослідження, реалізацію соціальних проєктів вважають позитивною та корисною для суспільства 60% респондентів, 25% продемонструвала «нейтралітет» і тільки 5% опитаних вважають, що подібна діяльність є «марною витратою часу та ресурсів» підприємства. Щодо можливостей участі бізнесу у соціальній діяльності та реалізації таких проєктів, то половина опитаних вважають, що тільки окремі підприємства мають можливості та ресурси для подібної діяльності; близько 30% респондентів вважає, що реалізовувати соціальні проєкти мають можливість всі бізнесові організації; 4% опитаних зазначили відсутність будь-яких можливостей у бізнес-структур до таких проєктів. Серед сфер, які потребують соціальної підтримки, то відповіді були такими: допомога дітям з інвалідністю – 69%; допомога особам з інвалідністю, людям похилого віку та малозабезпеченим – 60%; охорона здоров'я – 58%; освіта – 50%; екологія – 39%; наука – 30%; культура, мистецтво – 22%. Результати дослідження показали, що більше третини організацій не бере безпосередньої участі у підтримці соціального сектору. Це може означати досить значну різницю між готовністю до соціального інвестування, бажанням бути соціально відповідальними та реальною практикою господарювання. Така тенденція може бути пов'язана з тим, що бізнес сам потребує інституційної підтримки, тому що є не достатньо розвиненим. Більшість підприємств і самозайнятих осіб відчують правову незахищеність і накопичують капітал для розвитку власного бізнесу, тому потреби суспільства та громади переходять на другий план.

Нині в Україні тільки формується розуміння соціальної відповідальності як засобу отримання конкурентних переваг, інструменту

глобалізації, що сприяє поступовій інституціоналізації корпоративної соціальної відповідальності. Формування проявляється у таких аспектах:

- концептуалізуються проблеми соціально відповідального бізнесу у програмних рішеннях та документах існуючих компаній, підприємств, організацій, в тому числі й міжнародних;
- створюються спеціальні інституціональні структури, діяльність яких спрямована на просування та реалізацію принципів соціально відповідального бізнесу;
- відбувається професіоналізація соціально відповідального бізнесу шляхом створення системи професійної підготовки, сертифікації та акредитації фахівців в цій сфері;
- впроваджуються стандарти та індекси корпоративної соціальної відповідальності, розповсюджується практика добровільних не фінансових звітів корпорацій відповідно до цих стандартів;
- поступово розповсюджується практика використання не фінансових звітів корпорацій та індексів корпоративної соціальної відповідальності під час надання переваг (кредитів, податкових пільг тощо) (Кретьова, Березовська, 2011, с. 118).

Окрім цього, вважається, що соціальний захист населення є виключно державною справою. На думку А. Дмитрієва, бізнес має активним чином долучитися до соціальної підтримки населення для того, щоб його ж працівники відчували себе потрібними не лише державі і дивилися на неї, як на джерело соціальних видатків, а й на власні робочі місця, як гарантію їх забезпеченості протягом усього життя. За цю підтримку держава має заохочувати бізнес (Дмитрієв, 2008, с. 36). Якщо держава буде заохочувати соціальну відповідальність бізнесу та стимулювати його розвиток шляхом формування соціально безпечного та сприятливого середовища для діяльності підприємців, то темпи розвитку соціальної активності бізнесу можуть істотно зрости. Причому, це середовище створюється не самою державою, а через діяльність інститутів громадянського суспільства, таких як

бізнес-асоціації, засоби масової інформації, громадські та благодійні організації, наукові установи тощо. Стимулами можуть бути: державні премії, державні нагороди, правові та економічні пільги, заохочення, винагороди, гранти, вищі посади (Кретьова, Березовська, 2011, с. 119). Таким чином, роль держави у розвитку соціальної відповідальності є значимою: не тільки щодо розробки законодавчого підґрунтя, але й сприятливого відношення влади до бізнес-середовища.

Проаналізувавши поняття, ознаки, основні моделі соціальної відповідальності бізнесу, його стан в Україні, можемо чітко окреслити відмінність соціального підприємництва від соціальної відповідальності бізнесу:

1. Соціальна відповідальність бізнесу виникає в межах основної діяльності підприємства, натомість для соціального підприємства саме соціальна мета є причиною його створення.

2. Основною метою соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, для соціальних підприємств – вирішення соціальних проблем за допомогою отриманого прибутку.

3. Відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету в рамках соціальної відповідальності, не є визначеним і коливається в межах окремих рішень чи зобов'язань. Натомість у соціальних підприємствах він чітко зазначений і зафіксований.

1.4 Комерційна діяльність неприбуткових організацій як форма соціального підприємництва

Як свідчить досвід багатьох країн світу із розбудови громадянського суспільства, утвердження демократичних стандартів життя тісно пов'язане з розвиненою системою неприбуткових організацій громадян, які забезпечують безпосереднє залучення громадськості до процесу

державотворення (Katsora, Bathori-Tarczy, Popovich, 2020, p. 90). Громадські об'єднання є посередниками між державою і різними соціальними групами, забезпечують громадський контроль за діяльністю держави, запобігають монополізації державою політичної, економічної та інших царин суспільної життєдіяльності, захищають права й інтереси громадян (Буко, 2006, с. 235). Протягом останніх двадцяти років неприбуткові організації отримали поширення по всьому світу, стали невід'ємною частиною розбудови громадянського суспільства. На думку українського політолога О. Клименка (Клименко, 2012, с. 153), такі тенденції пов'язані з одночасними й водночас протилежними за суттю процесами: з одного боку, зі становленням демократичних держав третього світу, формуванням у них громадянського суспільства, з другого – зі змінами в громадянському суспільстві розвинутих держав. Історичний досвід некомерційних організацій у країнах Заходу свідчить про те, що вони формувались демократичним шляхом. Зокрема, як відзначає російський дослідник А. Шліхтер «некомерційні організації у США формувались знизу, методом самоорганізації для з'ясування питань, які зачіпали інтереси різних категорій суспільства, включаючи питання політичної соціалізації, мовної та культурної адаптації іммігрантів, що знову прибували до країни» (Шліхтер, 2006, с. 31). Крім цього, важливою функцією сучасних неприбуткових організацій є вирішення соціальних проблем, сприяння у розбудові соціальної політики держави та розвитку територіальних громад.

Неприбуткова організація – юридична особа, метою діяльності якої не є отримання прибутку для його наступного розподілу між учасниками цієї організації. Згідно законодавства України (відповідно до статей 14, 133 Податкового кодексу України) неприбутковою вважається організація, яка не є платником податку на прибуток підприємств. Одночасно неприбуткова організація має відповідати таким вимогам: 1) бути утвореною та зареєстрованою в порядку, визначеному законом, що регулює діяльність відповідної неприбуткової організації; 2) установчі документи такої

організації мають містити заборону розподілу отриманих доходів або їх частини серед засновників (учасників), членів такої організації, працівників (крім оплати їх праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління та інших пов'язаних з ними осіб; 3) установчі документи організації передбачають передачу активів одній або кільком неприбутковим організаціям відповідного виду або зарахування до доходу бюджету в разі припинення юридичної особи (у результаті її ліквідації, злиття, поділу, приєднання або перетворення); 4) організація внесена контролюючим органом до Реєстру неприбуткових установ та організацій (Податковий кодекс України, 2019).

Увага до неприбуткових організацій прикута за рахунок їх соціальної активності та ефективності результатів їх соціальної діяльності, що безпосередньо впливає на розвиток сучасних держав. Важливою функцією сучасних неприбуткових організацій є посередництво між громадою та органами місцевого самоврядування. Це зумовлено тим, що неприбуткові організації у певних випадках здатні діяти більш успішно, ніж державні установи. Для прикладу, у Німеччині, згідно з принципом субсидіарності, держава не створює власні установи для надання соціальних послуг, якщо аналогічні послуги уже забезпечені або можуть бути забезпечені громадськими організаціями (Біла книга, 2011, с. 15).

Фахівець у справі державного управління А. Халецька вважає, що тісна співпраця органів влади та неприбуткових організацій веде до більш ефективної реалізації соціальної політики (Халецька). Така співпраця повинна базуватися на налагодженні конструктивної взаємодії між органами влади та неприбутковими організаціями при вирішенні соціально значимих проблем та наданні конкретних послуг органами влади), встановлення балансу між державними інтересами та інтересами окремо взятих неприбуткових організацій, узгодженні інтересів громадян і суспільства, взаємовідповідальності, інформаційної відкритості, повазі, довірі тощо.

Посилення взаємодії між органами державної влади і громадянського суспільства обумовлюється рядом причин:

1) в суспільній свідомості поступово формується ідеал, згідно з яким мета кожного полягає не тільки в отриманні суспільних благ, але і в тому, щоб власними зусиллями сприяти їх примноженню і розвитку;

2) зростає кількість ініціатив, що виходять від громадськості та торкаються питань поліпшення стану справ у державі та якості життя;

3) у суспільній свідомості все чіткіше формується установка на все більш активні й специфічні форми масової участі в громадському житті;

4) зростає прагнення досягти консенсусу між широкими колами громадськості та інститутами державної влади (Довбня, 2008, с. 33).

На думку В. Новохацького, новостворені неурядові організації відображають реакцію суспільства на процеси демократизації, створення та розвитку елементів громадянського суспільства. Багато неурядових організацій намагаються заповнити ті ніші, в яких держава більше не надає послуги, за які вона несла відповідальність раніше. Також ці організації починають брати на себе завдання підвищення громадської поінформованості та посилення відповідальності уряду за прийняття рішень (Новохацький, 2005, с.7).

Американський дослідник громадських організацій Дж. Фішер назвав громадські організації незалежним сектором (Fisher, 1998, р. 10). Неприбуткові організації утворюють так званий «третій сектор» (іншими секторами є держава і комерційні організації) – консолідований громадський рух, який складається з окремих, взаємно не підпорядкованих, але взаємодіючих громадських організацій, які спрямовують енергію громадян на творчу діяльність і тим самим знижують соціальну напругу в суспільстві.

Важливим законодавчим аспектом зарубіжних країн являється те, що неприбутковим організаціям дозволено здійснювати економічну діяльність. Саме за рахунок підприємницької активності неприбуткові організації можуть забезпечувати свою соціальну діяльність. На відміну від закордонних

недержавних організацій особливістю українських є те, що вони не ставлять перед собою завдання виконувати економічні функції в соціальній сфері.

Означений вище недолік може бути ліквідований за рахунок соціального підприємництва. Сучасне соціальне підприємництво розглядається як процес створення соціального блага або цінності шляхом сполучення виробничих ресурсів новими технологіями та способами. Соціальним підприємствам заборонено розподіляти свої доходи, або ж вони організовані таким чином, що виключає отримання прибутку з переліку їх основних цілей. Основною відмінністю соціальних організацій є відсутність прямих отримувачів прибутків та спрямування одержаних фінансових ресурсів на покращення роботи організації, яка в свою чергу може надати більше соціальних послуг для місцевого населення.

Експерти характеризують українське законодавство в частині регулювання підприємницької, господарської та комерційної діяльності неприбуткових організацій як більш ліберальне, ніж в інших країнах Східної Європи. Вони це підтверджують наступними положеннями – неприбуткові організації мають право (Скипальський, 2006; Соціальне підприємництво: годі бажати, як краще):

- займатися господарською діяльністю й одержувати доходи від неї;
- самостійно засновувати підприємства та мати корпоративні права;
- на певний перелік пасивних доходів, що звільняються від оподаткування (дивіденди, страхові виплати, доходи від оренди, роялті);
- на безповоротну й поворотну фінансову та технічну допомогу міжнародних організацій, безоплатну передачу товарів, робіт і послуг на користь НПО;
- укладати соціальні контракти з місцевою владою на виконання робіт для окремих груп та громад суспільства, оплачених з місцевих

бюджетів, на дотації та субсидії для соціального розвитку територіальних спільнот;

- брати участь у будь-яких процедурах державних закупівель;
- брати плату за участь у семінарах (які можуть проводитися без одержання ліцензії, якщо не видавати дипломів чи сертифікатів державного зразка і включити в свій статут освітні заходи);
- одержувати без обмежень суми роялті за надання права користуватися своїми логотипами, базами даних, відео курсами, довідниками з бізнес-планування тощо;
- займатися взаємним страхуванням і виступати страховим агентом;
- надавати поворотну і безвідсоткову фінансову допомогу (позики);
- одержувати проценти за продаж товарів у розстрочку;
- продавати свої книжки, журнали і бюлетені вроздріб і за передплатою;
- поширювати різноманітні дисконтні і дебетові картки, що дають право на знижки в місцевих (і не тільки місцевих) підприємствах;
- надавати юридичні консультації без придбання ліцензії;
- надавати безоплатні послуги за умови відшкодування пов'язаних з ними витрат.

Таким чином, неприбуткові організації в Україні мають достатньо правових важелів, щоб займатися соціальним підприємництвом. Більше того, з 1 січня 2013 року вступив в дію Закон України «Про громадські об'єднання», який чітко висвітлює право громадських об'єднань займатися підприємницькою діяльністю: «Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи має право здійснювати відповідно до закону підприємницьку діяльність безпосередньо, якщо це передбачено статутом громадського об'єднання, або через створені в порядку, передбаченому

законом, юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню» (Закон України «Про громадські об'єднання», 2018). На думку О. Івкової, припустимий обсяг підприємницької діяльності некомерційних організацій повинен визначатися на основі комплексного критерію, складовими частинами якого є: число різних напрямів діяльності організації, їхня специфіка та інтенсивність; витрати на здійснення окремих видів діяльності; співвідношення між доходами та витратами на підприємницьку і непідприємницьку діяльність; представництво в керівних органах; склад учасників (членів) (Івкова, 2004, с. 8-9).

Таким чином, підприємницька діяльність неприбуткових організацій не може обмежуватися наданням соціальних послуг населенню. Соціальне підприємництво повинно бути конкурентоспроможним та рентабельним. Разом з тим для таких підприємств можуть бути передбачені податкові пільги, які дозволять балансувати та підтримувати його в стані рентабельності. Важливим фактором є ефективне партнерство між недержавними організаціями, бізнес-інституціями та місцевою владою. На думку українського науковця О. Мартякової, співробітництво між владою, бізнесом та неприбутковими організаціями є важливим в умовах економічної кризи, викликів сучасності, а також перевантаженості бюджету соціальними витратами. Така співпраця є реальним способом модернізації соціального сектору економіки (Мартякова, Василенко, 2011, с. 97).

Розвиток соціального підприємництва для неприбуткових організацій стає одним із способів їхнього виживання та самофінансування, а також способом позбавлення від залежності щодо своєї діяльності. На думку Д. Ткачова, неприбуткові організації, які займаються підприємницькою діяльністю, можуть досягнути соціального ефекту наступним чином: залучаючи бенефіціарів до надання послуг та вироблення продуктів, вирішуючи проблеми адаптації, терапії, ресоціалізації, працевлаштування; надаючи якісні товари та послуги цільовій групі на спрощених (пільгових)

умовах, тим самим покращуючи якість життя та задовольняючи їх потреби; застосовуючи інноваційні підходи до вирішення проблем, що реально покращать соціальне становище різних верств населення та цільової групи зокрема (Ткачов, 2011, с. 56).

Важливо зауважити, що співпраця неприбуткових організацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування в напрямку розвитку соціального підприємництва і участі неприбуткових організацій у наданні соціальних послуг, може бути реалізована за допомогою соціального замовлення. Це комплекс заходів організаційно-правового характеру, спрямованих на реалізацію загальнодержавних і місцевих цільових соціальних програм і соціальних проєктів за рахунок бюджетних та інших коштів шляхом укладання соціальних контрактів на конкурсній основі (Семигіна, Міщенко, Кіча, 2007, с. 36). Іншими словами, держава може замовляти у неприбуткового сектору соціальні послуги, в тому числі на розвиток соціального підприємництва. Такий механізм дозволяє делегувати повноваження державних органів у сфері надання соціальних послуг і покращити їх якість. Соціальне замовлення є можливістю виявлення раціональної, ефективної та професійної громадської ініціативи з метою вирішення конкретних соціальних проблем. В Україні лише 20% громадських організацій та благодійних фондів, які займаються вирішенням соціальних проблем та безпосередньо надають соціальні послуги, отримують фінансову підтримку від держави). З них 10% мають доходи від підприємницької діяльності. Частка прибутку від такої діяльності в середньому становить 4% бюджету організації (Коваль, 2016).

Важливо підкреслити, що з розвитком соціального підприємництва зростає актуальність неприбуткових організацій як в соціальній, так і в економічній сфері. Нині як державна, так і місцева політика будується з урахуванням економічного потенціалу некомерційних організацій. Відповідні дії обумовлені досягненнями неприбуткових організацій в економічній і соціальній сферах. В окремих країнах, приміром у Швеції,

частка некомерційного сектору в економіці країни досягала тоді 15,5%. У країнах з розвинутими громадянськими інститутами некомерційні організації, відображаючи широкий спектр правових, культурних, господарчих, етнічних, релігійних інтересів, нині створюють досить розвинуті мережі. Їх бюджет постійно зростає (Salamon, Anheier, 1999, с.15).

Важливим аспектом соціального підприємництва в діяльності неприбуткових організацій є діяльність міжнародних неприбуткових організацій. На думку С. Буко, глобалізація ХХ ст. стимулювала підвищення значущості міжнародних неприбуткових організацій. Вихід на світову арену міжнародних неприбуткових організацій, визначив три пріоритети їхньої діяльності: питання гуманітарної допомоги, підтримка проектів, що стосуються розвитку регіонів, проекти з усталеного розвитку (Буко, 2006, с. 239). Одним з основних завдань міжнародних неприбуткових організацій є сприяння розвитку демократичного суспільства в країнах, що розвиваються, шляхом опрацювання гнучких рішень наявних суспільних проблем.

Міжнародні неурядові організації спроможні розв'язати багато проблем, вирішення яких на міжурядовому рівні стримується внаслідок політичної системи національних держав. Окрім цього, система транснаціональних неурядових організацій дає можливість громадянам «за власний кошт» створювати альтернативні державним механізмам надання «глобальних» колективних благ, які не залежать від політичної кон'юнктури (Чернявська, 2007, с. 5). Діяльність таких організацій в основному спрямована на розвиток соціогуманітарної сфери суспільства, його освіти, навколишнього середовища, соціального забезпечення.

У 2002 році сім провідних британських некомерційних організацій заснували UnLtd – Фонд громадських підприємців з цільовим капіталом в 100 млн. фунтів стерлінгів для інвестицій в соціальне підприємництво у Великій Британії. UnLtd надає фізичним особам гранти та практичну підтримку у формі тренінгів та можливостей для розширення контактів, корисних при реалізації місцевих проектів. Одним з підрозділів фонду є UnLtd Research,

яке швидко стає провідним світовим центром, збирає, аналізує і поширює інформацію про соціальне підприємництво.

Яскравим прикладом є Nonprofit Enterprise and Self-sustainability Team (NESsT), яка заснована в 1996 році в Чилі та працює в Латинській Америці та Східній Європі. Діяльність організації направлена на пошуки та підтримку ініціатив, що вирішують проблеми бідності та соціальної несправедливості шляхом розвитку соціального підприємництва – «бізнесу, керованого місією», який сприяє фінансовій стабільності неприбуткового сектору та соціальним перетворенням. Діяльність NESsT складається із чотирьох взаємопов'язаних інструментів, якими є: NESsT Venture Fund – благодійна інституція, що залучає та акумулює кошти для підтримки проектів з соціального підприємництва від бізнес структур; NESsT University – ставить за мету сприяти ініціативам, що просувають ідеї та моделі соціального підприємництва, критично аналізують та розвивають такі ідеї в неприбутковому секторі, проводять навчання та обмін досвідом, випускають літературу; NESsT Consulting – потужний напрямок з консультаційної діяльності, що складається з організації та проведення тренінгів та семінарів, індивідуальних консультацій, досліджень; NESsT Marketplace – глобальний електронний портал-магазин для рекламування та продажу продукції соціальних підприємств (Nonprofit enterprise and self-sustainability team, 2019).

Таким чином, у світі існує багато неприбуткових організацій, метою яких є вирішення соціальних проблем шляхом соціального підприємництва. Це дозволяє говорити про популярність та ефективність соціального підприємництва, його ролі у вирішенні соціальних проблем, зниженні соціальної напруги в суспільстві та підвищенні фінансової спроможності неприбуткового сектору.

Висновки до розділу 1

У цьому розділі були систематизовані основні теоретико-методологічні підходи до вивчення підприємництва, а також проаналізовані поняття та характеристики соціального підприємництва.

Процес формування теоретичних уявлень про підприємництво тісно пов'язаний із соціальними, економічними та політичними процесами в суспільстві. Підсумовуючи існуючі підходи до підприємництва, зауважимо, що підприємництво є складним і багатовимірним феноменом, а тому підходити до його тлумачення варто з точки зору міждисциплінарного підходу. Більшість підходів до підприємництва побудовані на економічній моделі, яка ставить за основу отримання прибутку, розвиток виробництва та експлуатацію ресурсів. Соціологічна оцінка підприємництва у контексті соціально-економічного розвитку дає підстави стверджувати, що явище підприємництва було і залишається ключовим елементом соціально-економічних відносин.

Поняття соціального підприємництва у науковій літературі має декілька значень: 1) соціальне підприємництво розглядається як діяльність неприбуткових організацій, які використовують бізнес-стратегії або засновують підприємства для отримання доходу та направляють його на підтримку соціальної місії; 2) соціальне підприємництво – це комерційне підприємство, де основним є соціальний ефект від підприємницької діяльності, а потім вже фінансова ефективність; 3) соціальне підприємництво як форма комерційного підприємства, де власність, контроль та багатства розподіляються пропорційно, що сприяє більш чесному та відкритому суспільству; 4) соціальне підприємництво – це інноваційна підприємницька діяльність, яка підтримується міжнародними організаціями, для соціальних перетворень в суспільстві та громадах.

На основі аналізу критеріїв та принципів соціального підприємництва автором запропоновано визначати соціальне підприємництво як інноваційну

господарську діяльність з метою отримання прибутку, який спрямовується на вирішення/пом'якшення соціальних проблем та досягнення позитивних змін у суспільстві. Тому соціальне підприємництво може реалізуватися як комерційна діяльність неприбуткових організацій, бізнес, метою якого є вирішення соціальних проблем, а також інноваційна діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на пошук соціальних новаторів з метою якісних соціально-економічних перетворень в суспільстві.

Керуючись визначенням поняття соціального підприємництва, дослідженням його критеріїв, принципів та основних моделей, автором запропоновано виділити такі функції соціального підприємництва: 1) соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізольованості, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці; 2) економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій; 3) новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем; 4) мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем; 5) мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності.

Поняття соціального підприємництва та соціально відповідального бізнесу часто ототожнюється, тому створює наукову проблему розуміння та чіткого розмежування цих категорій. Тому у розділі окреслено відмінність соціального підприємництва та соціальної відповідальності бізнесу. Соціальна відповідальність бізнесу виникає в межах основної діяльності підприємства, натомість для соціального підприємства саме соціальна мета є причиною його створення. Основною метою діяльності для соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, основною метою

діяльності для соціальних підприємств є вирішити соціальну проблему за допомогою отриманого прибутку. Соціальна відповідальність є добровільним зобов'язанням компаній за свої рішення і діяльність, має визначений бюджет, проте він не є пропорційним до прибутку, як у соціальних підприємств, у яких чітко зазначений і зафіксований відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету.

Комерційна діяльність неприбуткових організацій як форма соціального підприємництва є ефективним методом їх фінансової незалежності і реалізації соціальних цілей. Тому з розвитком соціального підприємництва зростає актуальність неприбуткових організацій як в соціальній, так і в економічній сфері.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

2.1 Концептуальні підходи до визначення соціальних проблем у соціології

Явище соціальних проблем є складним та багатомірним, яке виникає в умовах функціонування будь-якого соціуму. Соціальні проблеми супроводжували людство завжди і вони не являються феноменом тільки сучасного світу. Для різних етапів розвитку тих чи інших суспільств були характерні загальносуспільні, групові та особисті соціальні проблеми, а також різні підходи до їх розуміння та аналізу. Існує деяка теоретична невизначеність у тому, чому проблема отримує статус соціальної, в який спосіб і хто саме перетворює складні соціальні обставини на соціальну проблему. Тому в соціологічній науці виникли декілька підходів до розуміння соціальних проблем (Кацьора, 2020, с. 39).

Термін «соціальна проблема» вперше став використовуватися в західноєвропейських країнах на початку XIX ст. для позначення одного конкретного явища – нерівномірного розподілу багатства (Schwartz, 1997, р. 278). Згодом, соціальна проблема як небажана ситуація використовується при осмисленні соціальних наслідків промислової революції. У США це поняття з'явилося наприкінці Громадянської війни (1861-1865), яка викликала погіршення життєвих умов значної частини населення (Rubington, 2003, р. 15). У Великобританії значну роль в усвідомленні існування соціальних проблем зіграли дані статистичних обстежень, які були опубліковані наприкінці XIX ст. та свідчили про чималу кількість бідних та голодуючих людей (Гидденс, 1999, с. 227). У вітчизняній науці поняття «соціальна проблема» не набуло великого поширення в XIX ст. У той же час широко використовувався термін «соціальне питання» – як «питання перетворення

суспільного ладу в інтересах тих класів, які беруть головну участь у створенні національного багатства» (Кареев, 1900, с. 72). Загалом, можемо говорити про те, що під соціальними проблемами розуміли, та й розуміють, небажані, небезпечні, загрозливі соціальні умови, які є протилежними природі «соціально здорового» суспільства. В Енциклопедичному соціологічному словнику соціальна проблема визначається як протиріччя, що об'єктивно виникає в процесі функціонування та розвитку суспільства; завдання, що вимагає рішення засобами соціального управління (Здравомыслова, 1995, с. 584).

Першим теоретичним та концептуальним підходом до вивчення соціальних проблем був підхід, згідно якого соціальна проблема розглядалася як соціальна патологія. Особливістю даного підходу є бачення соціальної проблеми як перешкоди для нормальної та здорової роботи соціального організму. Тобто, соціальна проблема – свого роду хвороба, чи патологія, початком якої є нездатність низки індивідів демонструвати поведінку, яка б відповідала нормам суспільства (Ясавеев, 2006, с. 15).

Характеризуючи даний підхід, можемо спостерігати його аналогію з медициною. Один із засновників даного підходу С. Сміт описував сутність підходу наступним чином: «Патологія в соціальній науці певним чином паралельна патології в медицині. Так само, як вивчення фізичного захворювання має важливе значення для підтримки фізичного здоров'я, так соціальне здоров'я не може бути міцним без більш широкого і більш визначеного знання хвороби соціальної» (Smith, 2003, p. 20).

Проте, повернемося до тієї думки, що соціальна проблема є не тільки хворобою соціального організму загалом, але й «патологічною» поведінкою індивідів, в якій вбачали причину проблем суспільства. Авторитетним представником такого підходу був італійський вчений Ч. Ломброзо, який застосовував його для пояснення соціальної проблеми злочинності. Його праця «Злочинна людина» вважається певною вихідною точкою, яка відмічала початок «патологічного» осмислення девіантності, тобто

поведінки, яка не відповідає суспільним нормам (Ясавеев, 2006, с. 102). Схожий підхід застосовував російський науковець В. Тарновський, який вивчав таку соціальну проблему як проституцію. На основі антропометричних досліджень жінок, які надають секс-послуги, вчений зробив висновок, що вони є «хворобливими та недорозвиненими істотами», мають фізичні та психічні патології (Тарновский, 1995, с. 123). Таким чином, прихильники цього підходу вважали, що особиста девіація є джерелом соціальної патології і, навпаки, наявність соціальної проблеми свідчила про відхилення у певних категоріях суспільства.

Підхід до соціальних проблем як соціальної патології був домінуючим, починаючи з 1890 року і до початку Першої світової війни. Це пояснюється тим, що цей проміжок часу характеризувався поступовими соціальними змінами, і сталий порядок у тогочасному західному суспільстві розглядав індивідів, які порушують суспільні норми, як «хворих», а небажані ситуації – як «хворобу суспільства» (Rubington, Weinberg, 2003, р. 17). Проте, з початком війни цей підхід почав втрачати свою популярність в соціологічній думці. Він не зміг пояснити багато соціальних потрясінь, які принесла війна, а тому з'явилося багато критиків цього підходу.

Критичне ставлення до соціальних проблем як соціальної патології пов'язували з тим, що він не може визначати межі норми чи патології: суспільство багатоманітне та швидко змінюється, і різні соціальні групи мають своє уявлення про норму та патологію. Один з критиків підходу Ч.Міллс вважав, що «соціальна патологія» носить необ'єктивний характер і виходить тільки з певних та визначених цінностей, а саме – цінностей американського середнього класу, які слідували протестантським ідеалам (Mills, 1942, р. 167). Важливо зазначити, що, не зважаючи на критику підходу до соціальних проблем як соціальної патології, він не зник з соціологічного горизонту. Наприклад, існує думка, що причиною виникнення корупції є недосконалість людської природи та низькі моральні якості людей (Ясавеев, 2006, с. 103).

Початок Першої світової війни став не тільки причиною втрати актуальності підходу до соціальних проблем як соціальної патології, але й популяризацією інших підходів, зокрема розгляд соціальних проблем як наслідку соціальної дезорганізації. Насамперед, поширеність цього підходу пов'язують з процесами урбанізації та індустріалізації, а також міграції, які викликала, власне, війна (Rubington, Weinberg, 2003, p. 47).

Одним із засновників підходу до соціальних проблем як результату соціальної дезорганізації був французький соціолог Е. Дюркгейм. Науковець був прихильником методу об'єктивізму в соціології, а тому до питання соціальних проблем підходив саме з такої позиції. Е. Дюркгейм дає тлумачення соціальній дезорганізації в контексті розгляду проблеми самогубства: «В момент соціальної дезорганізації – буде вона проходити в силу болючої кризи чи, навпаки, в період сприятливих, але занадто різких соціальних змін – суспільство являється тимчасово нездатним здійснювати необхідний вплив на людину» (Дюркгейм, 1994, с. 126). Таким чином, соціальна дезорганізація порушує усталену соціальну ієрархію, а нова не може одразу утворитися, що призводить до виникнення негативних соціальних явищ. На думку соціолога, соціальна дезорганізація, або аномія, виникає в момент порушення основ суспільної стабільності: усталених соціальних цінностей, релігійних стереотипів, загальноприйнятої суспільної думки, соціальних традицій, системи авторитетів.

В контексті розгляду соціальних проблем, Е. Дюркгейм приділяє увагу проблемі злочинності та розглядає її як певну норму соціального життя. Свою тезу науковець пояснює через критику підходу соціальної патології. Зокрема, Е. Дюркгейм вважав, що робити зі злочинності соціальну хворобу означало б допущення того, що хвороба не є випадковістю, а, навпаки, витікає в основному з будови живого організму. А тому, вчений порівнює злочинність з біллю, яка є неприємною, але все ж є функцією нормальної фізіології. Більше того, Е. Дюркгейм прийшов до висновку (який сам називає парадоксальним), що злочинність є необхідністю для суспільства, хоча б для

нормальної еволюції етики та права. Таким чином, на основі аналітичних досліджень, Е. Дюркгейм намагався пояснити появу негативних соціальних явищ з позицій об'єктивізму та соціальної дезорганізації.

Теоретико-практичну основу підходу до соціальних проблем як результат соціальної дезорганізації заклали американський соціолог У. Томас та польський соціальний філософ Ф. Знанецький. Вчені визначають соціальну дезорганізацію як зменшення впливу існуючих соціальних правил поведінки на індивідуальних членів групи (Томас, Знанецький, 2001, с. 135). На думку У. Томаса та Ф. Знанецького, однією з вагомих причин процесу дезорганізації є розширення зв'язків і контактів між певною спільністю і зовнішнім світом. У членів даної спільності розвиваються нові установки, які не можуть контролюватися старою соціальною організацією, оскільки не мають адекватного виразу в старих первинно-групових інститутах. Група намагається захистити себе від дезорганізації методами, свідомо спрямованими на посилення впливу традиційних правил поведінки. Однак ці спроби часто ефективні, поки зовнішні контакти залишаються обмеженими деякою окремою областю інтересів, стають все менш і менш дієвими, коли ці контакти продовжують розвиватися і поступово поширюються на всі сфери соціальної діяльності (Ясавеев, 2006, с. 104). Проблема в такому випадку полягає не в тому, як залишити нові установки у стані, в якому вони виражають себе в індивідуальному бунті та соціальній революції, а в тому, як знайти для них інституційне вираження, використовувати їх для соціально продуктивних цілей. Ця ситуація є загальною для всіх суспільств у періоди швидких змін.

Відтак, в епоху соціальної стабільності зароджуюча дезорганізація нейтралізується діями, які укріплюють соціальні норми та правила. Соціальна дезорганізація є значимою тільки в період змін (Thomas, Znaniecki, 1919, p. 74). На думку американського соціолога Т. Шибутані, думка У. Томаса і Ф. Знанецького про те, що соціальна дезорганізація є невід'ємною частиною

процесу соціальної зміни, є однією з найбільш цінних ідей в соціології (Шибутани, 1999, с. 468).

Теорія соціальної дезорганізації, як і теорія соціальної патології, була розкритикована. Вважалося, що ця теорія так само носить суб'єктивний характер, замаскований під об'єктивні концептуальні рамки. Одним з критиків цього напряму був американський соціолог Ч. Міллс, який вважав соціальну дезорганізацію «клаптевою еkleктичною психологією», що свідчить про «нездатність піднятися над серією окремих випадків». Якби теоретики соціальної дезорганізації дійсно були спроможні досліджувати норми, вважав Ч. Міллс, вони, можливо, могли зрозуміти «тотальну структуру норм» (Mills, 1942, p. 170). Також, не пояснюється у підході те, чому одні соціальні зміни є «дезорганізуючими», а інші «організуючими».

Одним з основних соціологічних підходів до соціальних проблем є критичний або ж марксистський підхід. Він підходить до розгляду соціальних проблем як обов'язкового наслідку системи класового панування. З позиції цього підходу класова, расова та гендерна нерівність, концентрація багатства і влади, дискримінація, експлуатація, колоніалізм є причинами соціальних проблем.

Основним ідеологом цього підходу був німецький економіст, філософ і соціолог К. Маркс, який досліджував роль соціальної нерівності і класової боротьби у функціонуванні та розвитку капіталістичного суспільства. Оскільки капіталісти зосереджують основні ресурси і владу у своїх руках, вони формують пануючу ідеологію. Однак робочий клас є численнішим, і саме він створює основні блага. Такий силовий дисбаланс є причиною періодичних протестів з боку робітничого класу. Згідно К. Марксу, джерелами соціальних проблем виступають відносини експлуатації між класами/групами, конфлікт інтересів різних груп. З точки зору марксизму, як зазначає російський соціолог та економіст В. Мініна, держава є залежною силою, тому вона не є нейтральною і виражає інтереси пануючого класу. Тому застосування часткових реформ з боку держави не вирішує соціальні

проблеми капіталістичного суспільства. Вони пом'якшують, але не усувають конфлікт між інтересами капіталістів і робітників, а тому, тільки частково вирішують виникаючі соціальні проблеми (Минина, 1998, с.78). Представники даного напрямку визнають, що конфлікти в суспільстві є неминучими, їх причини знаходяться всередині соціуму, а не за його межами. Джерела протистояння в суспільстві криються в тому, що капіталісти використовують всі засоби контролю та впливу на соціальну практику і суспільну свідомість для забезпечення пріоритету своїх інтересів.

В даний час критичний підхід в трактуванні соціальних проблем представлений неомарксизмом (фокусують увагу на класах), фемінізмом (фокусують увагу на експлуатації за ознакою статі), націоналізмом (фокусують увагу на расовій або етнічній експлуатації) та школою, яка критикує державу і державне управління (фокусують увагу на антидемократичному державному авторитаризмі) (Минина, 1998, с.79).

В середині ХХ ст. в соціології виникає функціональний підхід до розуміння соціальних проблем. Цей підхід полягає у виявленні умов або видів поведінки, які заважають реалізації цілей суспільства, перешкоджають його рівному функціонуванню або призводять суспільство у нестійкий, нерівноважний стан (Ясавеев, 2006, с. 106). Прихильники функціонального підходу до розуміння соціальних проблем при аналізі соціальної дійсності ставку роблять на функціональну теорію соціальних систем. Тому соціальні проблеми характеризуються ними як результат впливу процесів дезінтеграції та інтерпретуються як соціальна дисфункція.

Яскравими представниками функціонального підходу до соціальних проблем є представники американської соціології Т. Парсонс, Р. Мертон та Р. Нісбет. Т. Парсонс, на основі ідеології корпоративного лібералізму, розглядав соціальні проблеми як порушення соціальної рівноваги та пропонував їх вирішення в напрямку помірних державних реформ і зміни ліберального ринкового устрою (Парсонс, 2002, с. 416). Він ставився

критично до трактування проблем з позиції силового конфлікту, вважаючи, що в соціумі існують об'єктивні передумови соціального миру і злагоди.

Р. Мертон і Р. Нісбет під соціальною проблемою розглядали модель поведінки, яка, за твердженнями значної частини суспільства, суперечить загальноновизнаним або схвалюваним нормам. У вступі до праці «Сучасні соціальні проблеми» Р. Нісбет зазначав, що про проблему як соціальну не можна говорити, якщо вона не визначена такою. До тих пір, поки способи поведінки не характеризуються як порушення певної норми, до тих пір, поки переважною більшістю людей воно не визнається як неприйнятне з точки зору моралі, не можна явище назвати соціальною проблемою (Nisbet, Merton, 1976, p. 11). Таким чином, завданням аналізу соціальних проблем, згідно підходу американських соціологів, є створення великої бази емпіричних фактів, використанню адекватного методу та отримання висновків, які практично перевіряються (Минина, 1998, с.74).

Розвиваючи своє бачення щодо соціальних проблем, Р. Мертон та Р. Нісбет наголошують, що соціальні проблеми часто пов'язані функціональними відносинами з соціальними інститутами та суспільними цінностями. До прикладу, соціальна проблема алкоголізму багато в чому невіддільна від соціальної функції, виконуваної алкоголем у безлічі значущих контекстів комунікації – від сімейного передобіднього коктейлю через релігійні церемонії до обов'язкового дипломатичного прийому (Nisbet, Merton, 1976, p. 12). Відтак, дослідження соціальних проблем дає можливість глибокого проникнення в природу суспільства: його соціальну структуру, систему норм та правил поведінки, процеси організації та дезорганізації, зразки конформності та девіантності.

Важливо зазначити, що у функціональному підході щодо розуміння соціальних проблем важливе місце займає поняття дисфункції Р. Мертона, яке описане в його праці «Соціальна теорія і соціальна структура». Автор визначає дисфункцію як наслідок якої-небудь соціальної діяльності, що йде врозріз з функціональними вимогами соціальної системи. На думку

Р. Мертона, вивчення соціальних проблем повинно починатися з дослідження дисфункцій. Визначивши дисфункціональні умови або види поведінки як соціальні проблеми, функціоналісти прагнуть досліджувати і пояснювати їх походження.

Внесок Р. Мертона у вивчення соціальних проблем пов'язаний також з його теорією девіантної поведінки як симптому неузгодженості між цілями, які приписуються культурою. Дана теорія включає типологію пристосування до цілей та інституційних засобів індивідів, що займають різне положення в соціальній структурі, яка може пояснювати виникнення цілої низки явних і латентних соціальних проблем. Відповідно до цього вчений виділяє чотири можливі типи девіації (Мертон, 2006, с. 254):

1) інновація, яка передбачає згоду з цілями суспільства і заперечення загальноприйнятих способів їх досягнення (до «інноваторів» відносяться повії, шантажисти, творці «фінансових пірамід», великі вчені);

2) ритуалізм, який пов'язаний із запереченням цілей даного суспільства і абсурдним перебільшенням значення способів їх досягнення (наприклад, бюрократ вимагає, щоб кожен документ був ретельно заповнений, двічі перевірений, підшитий у чотирьох примірниках, але при цьому забуває головне – мету);

3) ретретизм (або втеча від дійсності), що виражається у відмові від соціально схвалених цілей та від способів їх досягнення (пияки, наркомани, бомжі тощо);

4) бунт, який заперечує цілі та способи, але прагне до їх заміни на нові (революціонери, які прагнуть до корінної ломки всіх суспільних відносин).

Важливо відзначити, що різні види девіантної поведінки розглядаються Р. Мертоном як наслідок нормального реагування людей на соціальну ситуацію, в якій вони опиняються. Як соціолог, він відмовляється від пошуку якихось особливих біологічних або психологічних схильностей до девіантної поведінки.

Перейдемо до розгляду ще одного напрямку в соціології соціальних проблем, який має назву конфліктно-ціннісного підходу. Прихильники цього напрямку акцентують увагу на різниці між об'єктивною умовою (проблемною ситуацією) та її визначенням як соціальної проблеми. Так, один з представників цього підходу К. Кейс висловив думку, що об'єктивна умова сама по собі не стає проблемою. На думку науковця, нею може стати та соціальна ситуація, яка привертає до себе увагу значної кількості компетентних спостерігачів в суспільстві і вимагає соціального втручання та застосування спеціальних заходів, тобто колективних дій (Case, 1924, p. 269). Головною особливістю даного підходу є те, що проблема розглядається як категорія моралі, тому найбільш важливим у визначенні соціальної проблеми є ціннісне судження. Американський соціолог В. Валлер зазначав, що різні намагання звернутися до соціальних проблем у науковій манері виявлялися марними, оскільки стосувалися об'єктивної сторони соціальних проблем і виключали ставлення (ціннісне судження), яке робить їх проблемами (Waller, 1936, p. 922). Відмова від врахування ціннісних суджень являє собою серйозну помилку, так як дослідник позбавляється вагомого критерію визначення соціальної проблеми.

Яскравими представниками конфліктно-ціннісного підходу є американські соціологи Р. Фуллер та Р. Майерс. Вони стверджують, що поки не відбулося усвідомлення проблеми, вона ніяк не відбивається на поведінці людей, а об'єктивна умова тільки тоді стає соціальною проблемою, коли загрожує ключовим цінностям певної соціальної групи. На думку науковців, проблеми – це те, що люди вважають такими. Тому одна і та ж життєва ситуація може одними інтерпретуватися як проблема, а іншими ні (Fuller, Mayers, 1941, p. 320). Ці думки дещо перехреснюються з позиціями конструкціоністів, які ми згодом розглянемо, проте Р. Фуллер та Р. Майерс стверджують, що цінності, конфлікт між ними – це ключова причина будь-якої соціальної проблеми. Вчені розробили також концепцію стадій розвитку соціальної проблеми, згідно з якою соціальні проблеми не виникають відразу

як щось остаточне, довершене, користуються увагою громадськості і викликають адекватну політику їх вирішення. Навпаки, проблеми постійно перебувають у процесі розвитку, в якому можуть бути виділені різні фази, такі як: усвідомлення проблеми, визначення політики щодо її вирішення та реформа, або реалізація цієї політики.

Р. Фуллер та Р. Майерс у самій соціальній проблемі виділяли об'єктивну умову та суб'єктивне визначення. Об'єктивна умова є підконтрольною неупередженим і кваліфікованим спостерігачам, а суб'єктивне визначення – це результат усвідомлення певними індивідами того, що деяка умова є загрозою значимим для них цінностям. Саме тому причини, що викликають несприятливі умови, набувають характер проблеми. Зазначимо, що поділ соціальної проблеми Р. Фуллером та Р. Майерсом на об'єктивну та суб'єктивну складову, заклали основу аналізу соціальної проблеми як такої.

Отож, в межах конфліктно-ціннісного підходу соціальні проблеми є результатом зіткнення цінностей, що призводить до порушення ціннісного компромісу в суспільстві. Їх витоки пов'язуються не з соціально-політичними або економічними умовами життєдіяльності людей, а з суспільною мораллю. До того ж робиться припущення про наявність консенсусу у свідомості людей при формуванні позиції у визначенні проблеми. Наприклад, проблема наркоманії виникає тоді, коли люди усвідомлюють, що негативна динаміка наркотизації стає загрозою для їхнього добробуту, викликає занепокоєння і визначається багатьма як несприятлива.

Російський соціолог та економіст В. Мініна звертає увагу на те, що базою для визначення проблеми в межах конфліктно-ціннісного підходу слугують норми. Це робить конфліктно-ціннісний підхід близьким до теорії соціальної дезорганізації. Їх споріднює й інша обставина. Не зважаючи на намагання прихильників конфліктно-ціннісного підходу поставити ціннісні судження у фокусі аналізу процесу проблематизації, їм не вдалося свою

концепцію довести до логічного завершення, оскільки при поясненні причин виникнення соціальних проблем вони описували ті ж самі об'єктивні умови, що і прихильники функціоналізму (Минина, 1998, с. 78).

Починаючи з 60-их років ХХ ст., в соціологічній науці починає розвиватися так званий конструкціоністський підхід до розуміння соціальних проблем. Цей підхід передбачає дослідження процесів, які визначаються людьми як небажані, згубні, небезпечні, загрозові. Конструкціоністський підхід є оптимальним для аналізу соціальних проблем, оскільки дає змогу охопити весь спектр існуючих соціальних проблем і зрозуміти, що таке соціальна проблема, якою є її природа. Саме такий розгляд соціальних проблем дозволяє говорити про те, що в основі конструкціоністської теорії лежить суб'єктивістський підхід до розгляду соціальних проблем. При цьому сучасні теоретики даного підходу не закликають відмовитися від проведення традиційних об'єктивістських досліджень, тобто вивчення злочинності, безпритульності, безробіття тощо як об'єктивних соціальних умов. Як вказує Д. Лазик, це можна уявити як академічний поділ праці: «Хтось може вивчати об'єктивний світ. Конструкціоністи ж зосереджуються на сенсах, які люди створюють у нашому світі» (Loseke, 2003, р. 14). Відтак, в основі теоретичного моделювання соціальної проблеми є соціальна дія, а не об'єктивна умова.

Основоположниками конструкціоністського підходу до соціальних проблем є американські вчені М. Спектр та Дж. Кітсьюз, які предметом соціології соціальних проблем вважають «взаємодію між групами, що формують вимоги, та рештою учасників визначення соціальних проблем» (Spector, Kitsuse, 1987, р. 74). З цієї точки зору, соціальні проблеми – це конструкції, які створюються індивідами або групами за допомогою висунення тверджень-вимог. Конструюючи соціальні проблеми, члени товариства стверджують, що існує шкідлива соціальна умова, та вимагають її скасування або зміни. Формами конструювання соціальних проблем є відповіді на запитання анкет або інтер'юерів при обстеженнях громадської

думки, звернення зі скаргами та листами протесту, пред'явлення судових позовів, виступи в парламенті, проведення прес-конференцій, розповсюдження повідомлень щодо проблем засобами масової комунікації, проведення мітингів, пікетів, демонстрацій, маршів протесту, страйків (Спектор, Китсьюз, 2001, с. 162).

Окрім цього, М. Спектр та Дж. Китсьюз розробили так звану модель стадій вирішення соціальної проблеми, яка складається з чотирьох етапів (Спектор, Китсьюз, 2001, с. 163): 1) група намагається стверджувати, що існує певна умова, яка визначається цією ж групою як образлива, шкідлива, небажана. Група ініціює обговорення, робить цю умову предметом громадської та політичної уваги; 2) визнання легітимності цієї групи деякою офіційною організацією або інститутом. Це може призвести до офіційного розслідування, пропозицій реформ, створення організації з метою відреагувати на ці твердження-вимоги; 3) повторне висунення тверджень-вимог первинною групою, що виражає незадоволеність встановленим порядком ведення справ щодо даної умови, бюрократичним поводженням з твердженнями-вимогами, нездатністю створити умови співпраці і довіри в рамках цього порядку і бездушним ставленням до тверджень-вимог; 4) відмова групи, яка висуває твердження-вимоги, від подальшої співпраці з даною організацією, або відсутність офіційної реакції та розгортання діяльності по створенню альтернативних, паралельних інститутів. Таким чином, відмовляючись від розуміння соціальних проблем як статичних умов, конструкціоністський підхід пропонує розглядати їх як послідовність певних стадій висунення тверджень-вимог. Таке трактування набагато більшою мірою відповідає процесуальній природі соціальної реальності.

Важливу роль в розробку конструкціоністського підходу до соціальних проблем вніс російський соціолог І. Ясавєєв, який розглядає соціальні проблеми як до діяльність по висуненню тверджень-вимог щодо деяких передбачуваних умов. Таким чином, соціальні проблеми є не просто симптомами, побічними продуктами соціальних змін. Виникаючи внаслідок

цілком визначених, взаємопов'язаних зрушень у різних вимірах соціальної реальності, соціальні проблеми являють собою істотну проміжну ланку в процесі соціальної трансформації, виникнення нової соціальної реальності; вони відіграють активну роль у конструюванні цієї реальності, включаючися як впливовий фактор у трансформаційних процесах (Ясавеев, 2006, с. 114). Також, І. Ясавеев звертає увагу на переваги даного підходу у порівнянні з традиційними підходами до соціальних проблем. По-перше, він пропонує чітке і послідовне визначення соціальних проблем як риторики, діяльності з висунення тверджень вимогливого характеру щодо деяких передбачуваних умов. По-друге, конструкціонізм дозволяє проникнути в природу вкрай мінливого суспільного визнання тих чи інших ситуацій соціальними проблемами. По-третє, конструкціоністський підхід є основою для розвитку нових теорій: про твердження-вимоги, про тих, хто їх висуває, про процес висунення тверджень-вимог, конкуренції між твердженнями-вимогами, про їх аудиторію.

Конструкціоністський підхід до соціальних проблем став поворотним моментом у розгляді цієї проблематики, оскільки почав розглядати соціальні проблеми з точки зору суб'єктивізму. Цей підхід і досі користується популярністю, зокрема ним користуються як вітчизняні, так і зарубіжні соціологи.

В межах конструкціонізму розвилася теорія «наклеювання ярликів» (теорія стигматизації), запропонована американськими соціологами Г. Беккером та Е. Лемертом. Дослідники виділяють цю теорію як окремий підхід до розгляду соціальних проблем, згідно з яким соціальні проблеми виникають внаслідок «навішування ярликів» та розглядаються як результат суспільної реакції на деякі дії індивідів або груп, зокрема, як наслідок здійснення по відношенню до них жорсткого соціального контролю (Ясавеев, 2006, с. 109). Головною рисою цього підходу є зосередженість на дефініціональних аспектах девіантності, суб'єктивних оцінках поведінки, наслідках таких оцінок.

Основне положення теорії «наклеювання ярликів» полягає в тому, що визначення тих чи інших індивідів в якості девіантів, тобто наклеювання на них ярликів девіанта, породжує або підсилює відхилення. На думку Г. Беккера, «таврування індивіда в якості девіанта має важливі наслідки стосовно його подальшої соціальної участі та уявлення цього індивіда про самого себе. Найбільш важливим наслідком є радикальна зміна його публічної ідентичності. Вчинення засуджуючої дії, про яку стало відомо оточуючим, надає цьому індивіду новий статус. З'ясовується, що він є не тим, за кого його приймали. На нього наклеюється ярлик «гомосексуал», «наркоман», «псих» або «божевільний», і з ним починають поводитись відповідним чином» (Беккер, 2001, с. 148). Після того як на індивіда наклеєний ярлик, оточуючі часто очікують від нього продовження порушення норм загальноприйнятої поведінки. Це обмежує життєві шанси індивіда і веде його до прийняття і розвитку девіантної ролі. Іншими словами, відповідь індивіда на таку суспільну реакцію часто полягає у вторинному відхиленні. Таким чином, суспільство, через свою жорстку реакцію на первинне відхилення індивіда, підсилює його девіантність, в результаті чого і виникають соціальні проблеми.

В якості підтвердження своєї теорії Г. Беккер та Е. Лемерт звертають увагу на соціальну проблему злочинності. Вчені розробили модель «злочинної кар'єри» (Теорія стигматизації та її значення для сучасного розуміння причин злочинності). Соціологи вважають, що, по-перше, по суті жоден вчинок не є кримінальним або некримінальним. «Негатив» вчинку обумовлений тим, як оточуючі оцінюють і реагують на нього, а не його внутрішнім змістом. По-друге, прихильники цього підходу відкидають поширену ідею, що людей можна ділити на тих, хто нормальний, та тих, хто має відхилення (патологію). На підтвердження цієї думки приводиться так звана первинна девіація – поведінка, що порушує соціальні норми, але, як правило, їй не приділяється увага з боку правоохоронних органів (невиконання домашнього завдання, приховування доходів від податкової

інспекції, поведінка фанатів на матчі тощо). По-третє, чи будуть ці особи визнані як девіанти прямо залежить від того, яка їх поведінка, а також від того, як інші люди реагують на їх поведінку. Ця оцінка залежить від того, яким нормам і правилам слідує соціум, в яких ситуаціях та стосовно яких осіб. Вагоме значення мають ті ярлики, якими суспільство наділяє індивіда. По-четверте, таврування призводить до певних наслідків для таких осіб. Воно породжує умови для вторинної девіації – поведінки, яка викликана у відповідь на санкції щодо індивіда. Порушники сприймають свій статус як певний тип девіантності та формують на його основі власне життя. По-п'яте, ті, хто отримав ярлик правопорушника, як правило, з'ясовують, що звичайні громадяни засуджують їх, від них можуть відвернутися рідні, друзі та інколи їх відправляють у психічні лікарні. Така ізоляція штовхає індивідів до девіантних груп. Участь у девіантній субкультурі – це спосіб подолати критичну ситуацію, отримати емоційну підтримку оточення, яке розуміє такого індивіда. У свою чергу, входження до девіантної групи сприяє закріпленню в індивіда уявлень про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного способу життя, послаблює зв'язок індивіда із законослухняними громадянами.

Таким чином, девіація визначається реакцією суспільства на таку поведінку індивіда, а не самою поведінкою. Коли поведінка людей розглядається такою, яка відступає від прийнятих норм, то це дає поштовх ряду соціальних проблем, а, головне, закріплює існуючі.

Охарактеризувавши основні соціологічні підходи до розуміння соціальних проблем, можемо зробити висновок, що підхід до соціальних проблем як соціальної патології або як результату соціальної дезорганізації, а також функціональний підхід до розуміння соціальних проблем та критичний підходи розглядають соціальні проблеми як виключно об'єктивне явище, яке існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп. В свою чергу, підхід ціннісного конфлікту, конструкціоністський підхід та підхід «наклеювання ярликів» носять суб'єктивний характер і характеризують

соціальні проблеми як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні. Більше того, розглядаючи основні соціологічні підходи до розуміння соціальних проблем, спостерігається певна еволюція цих поглядів. Це пов'язано і з розвитком соціології, і з змінами сутності соціальних проблем, і з змінами умов життєдіяльності людства (розвиток глобалізаційних процесів, інформатизації суспільства тощо). Самі ж соціальні проблеми стали предметом спеціального соціологічного напрямку – соціології соціальних проблем.

2.2 Соціальна проблема як поняття і соціальний феномен

Поняття «соціальна проблема» широко і часто використовується в соціології та у соціально-гуманітарних науках загалом, у висловлюваннях працівників державних структур та органів місцевого самоврядування, політичних діячів, представників громадських організацій, у засобах масової інформації і навіть у повсякденній мові. Якщо в кінці ХХ століття в Україні відбулося значне збільшення кількості соціальних проблем, які були пов'язані з різкими соціальними та економічними зрушеннями в українському суспільстві і частковим руйнуванням тривало існуючої та сформованої системи соціального захисту та соціального забезпечення населення, то початок ХХІ століття характеризувався вже стагнацією значної кількості соціальних проблем та не завжди вдалим зусиллям органів державної влади з пошуку шляхів їх вирішення.

В українській практиці вирішення соціальних проблем традиційно відноситься до проблем управлінського характеру. Органи державної влади та чиновники-управлінці, як правило, виступають в ролі суб'єктів вирішення соціальних проблем, а інших, втягнутих чи дотичних до проблемної ситуації людей, зокрема і громадський сектор, розглядають як об'єктів управління. Звичайно, що вирішення соціальних проблем є завданням управлінського

характеру. Але, враховуючи недоліки соціального захисту та соціальної політики держави, вирішувати соціальні проблеми виключно адміністративними методами практично неможливо. Трактування соціальних проблем з позицій об'єктивістського підходу, яке є характерним для української соціології, також обмежує їх розгляд та визначення способів вирішення. Соціальна проблема розглядається як об'єктивно існуюча ситуація, яка характеризується рядом ознак (масштаби поширення, тенденції розвитку, визначені способи вирішення тощо), які можна охарактеризувати та визначити шляхом неупередженого спостереження чи іншими соціологічними методами та кількісно описати. Без сумніву, такий підхід заперечувати не можна, але й обмежуватися ним також не варто, оскільки такий розгляд мало враховує, що проблемна ситуація є складною життєвою обставиною конкретних людей, які є неоднорідними за соціальним статусом і приймають різну участь у вирішенні соціальної проблеми. Вони не можуть бути об'єктами адміністративних дій та рішень влади (Кацьора, 2015, с. 197).

Тому, коли органи державної влади звертаються до науковців для отримання даних щодо будь-якої соціальної проблеми, вони часто отримують аналітичний опис кількісних характеристик соціальної проблеми, яка несприятливо вплинула на «жертв» проблеми. Інші «суб'єкти» проблемної ситуації ніяк не враховуються і навіть не ідентифікуються. Як наслідок створюються «канцелярські моделі реальності», на основі яких розробляється механізм вирішення соціальної проблеми загалом, а не вирішення складних життєвих обставин конкретних соціальних груп. Тому такого роду механізми вирішення проблемної ситуації не приймаються соціальною практикою, а ефективні рішення соціальних проблем у цій сфері не приймаються (Римский, 2006, с. 93). Саме ці недоліки є причиною зростання уваги до соціологічних теорій, які можуть практично використовуватися для аналізу і вирішення соціальних проблем та були детально розкриті у попередньому параграфі.

В основі моделей аналізу соціальних проблем лежать основні положення та закономірності соціології соціальних проблем, яка дає не тільки визначення та характеристики соціальних проблем, але й чітко визначає методологію їх дослідження. У попередньому параграфі вказувалося, що в соціології соціальних проблем мають місце різні підходи, які відрізняються розглядом соціальних проблем як об'єктивного явища або характеризують їх як такі, що визначаються окремими особами, соціальними групами, суспільством як проблемні. Прихильники об'єктивістських підходів зосереджують увагу досліджень на об'єктивних умовах виникнення соціальних проблем. У свою чергу, прихильники суб'єктивістських підходів концентруються на визначенні певної соціальної умови як проблемної для визначених індивідів, груп чи суспільства загалом. Але існує ще один підхід до розгляду соціальних проблем – інтегративний або мультипарадигмальний підхід, який об'єднує переваги обох підходів і використовує їх в одному дослідженні.

Одним з найвідоміших тлумачень соціальної проблеми є визначення Е.Рубунгтона та М.Вайнберга, визнаними фахівцями в теорії соціальних проблем. Вони підходять до визначення соціальної проблеми як «ситуації, несумісної з цінностями значного числа індивідів, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації» (Rubington, 2003, p. 4). Це визначення має беззаперечні переваги, на яке посилаються різні автори, чим і пояснюється його популярність. По-перше, таке визначення враховує традиційні підходи до соціальних проблем ще до того часу, коли вперше з'являється сам термін «соціальна проблема», починаючи з середини ХІХ століття. В той час соціальними проблемами вважалися несправедливі та неправильні ситуації з точки зору уявлень про гідне життя людини, які мали бути вирішені зусиллями суспільства. По-друге, така дефініція враховує основні положення інтегративного підходу і визначає структуру соціальної проблеми, тобто її «об'єктивне підґрунтя і суб'єктивне визначення», які ще в середині ХХ століття запропонували розглядати Р. Фуллер і Р. Майерс. По-

третє, таке тлумачення чітко вказує на різницю між соціальним явищем та соціальною проблемою – співвідношення з існуючою системою цінностей суспільства. Тобто соціальна проблема співвідноситься з розумінням людського блага та соціальною справедливістю, а вирішення проблемної ситуації можливе у контексті відновлення ціннісної єдності суспільства (Симонова, 2009, с. 104). Виходячи з такого тлумачення соціальної проблеми, важливим є розглянути її структуру, тобто об'єктивну та суб'єктивну складові соціальної проблеми.

Під об'єктивною складовою соціальної проблеми розуміють об'єктивну умову чи ситуацію, що має певний набір зовнішніх характеристик, які можна зафіксувати та кількісно описати. Об'єктивність соціальних проблем визначається тим, що незалежно від усвідомлення суспільством, їх наслідки є реальними та дієвими. Російський соціолог Т.Симонова розглядає об'єктивну складову соціальної проблеми в контексті системного підходу, який є традиційним для об'єктивізму, та теорії соціокультурного поля, яка є альтернативною до системного підходу. Зауважимо, що обидві теорії є досить протилежними з методологічної точки зору, кожна з них має свої переваги, недоліки та свій дискурс. У той же час, обидві теорії дозволяють розглянути об'єктивну складову соціальної проблеми та можуть бути використані для її аналізу (Симонова, 2009, с. 104).

В межах системної моделі індивід, соціальна група та суспільство розглядаються як система. Згідно цієї теорії об'єктивна складову соціальної проблеми має декілька частин і включає:

- 1) внутрішні проблеми соціальної системи, які виникають в межах взаємовідносин підсистем та їх ієрархії, можуть бути пов'язані з відсутністю ідентичності якої-небудь підсистеми і системи загалом;
- 2) проблеми функціонування системи, які виникають у випадку функціонального випадання (системні цілі не виконуються), функціональної помилки (руйнується «сенс» соціальної системи) та функціонального конфлікту (підсистеми діють одна проти одної, блокуючи функції системи);

3) проблеми міжсистемних відносин, які виникають як наслідок браку міжсистемних зв'язків та конфлікту між різними системами, а також пов'язані з неконгруентністю систем (Верминенко, 2008, с. 9).

Згідно системного підходу соціальні проблеми виникають на кожному з трьох рівнів суспільства: макро-, мезо - і мікрорівні. В залежності від рівня, на якому існує соціальна проблема, можна визначити її властивості, що мають кількісні ознаки і можуть бути соціологічно виміряні, зокрема місце її локалізації, масштаби поширення, соціальні наслідки тощо (Симонова, 2009, с. 105).

Що стосується теорії соціокультурного поля, то цей підхід є одним із актуальних в сучасній соціології, який прийшов з природничих наук. На думку польського соціолога П.Штомпки, теорія поля базується на двох основних постулатах. Перший постулат теорії соціокультурного поля акцентує увагу на динаміці та проникаючих якостях соціальної реальності, а тому і на сприйнятті соціуму, який знаходиться в русі, а не в статичному стані, що створює так званий «процесуальний образ» суспільства. Другий постулат теорії соціокультурного поля включає так звану дематеріалізацію соціальної реальності, де соціум постає як постійно триваючий безкінечний потік подій, створюючий, в свою чергу, «образ поля». Соціальні проблеми в теорії соціокультурного поля залежать від рівня складності соціального поля, пов'язані з процесами, які відбуваються між макро-, мезо- та мікрорівнем соціального поля, що знаходяться в багаточисельних і багатомірних взаємозв'язках культури та соціальної тканини поля, а також з моментальними станами окремих мереж, які відбуваються в окремих сегментах поля або в мережах норм, ідеалів, взаємодій та інтересів (Симонова, 2005, с. 73).

Зважаючи на те, що не існує єдиної думки про переваги теорії систем чи теорії соціокультурного поля, то для дослідження об'єктивної складової соціальної проблеми варто застосовувати концептуальний апарат обох соціологічних теорій.

Розгляд об'єктивної складової соціальної проблеми є необхідною умовою її дослідження, але є недостатньою для комплексного розуміння соціальної проблеми. Тому важливим є розгляд тих людей, які безпосередньо відчувають вплив соціальної проблеми, тобто її суб'єктивну складову. Соціологи Р. Фуллер і Р. Майерс зазначали: «Об'єктивна умова необхідна, але сама по собі недостатня для того, щоб скласти соціальну проблему. Необхідне усвідомлення окремими індивідами, що дана умова загрожує певним значущим для них цінностям» (Фуллер, Майерс, 2001, с. 138). Спираючись на цю точку зору, можемо говорити про коло осіб, які не тільки відчувають вплив соціальної проблеми, але й визначають ту чи іншу соціальну ситуацію як проблемну, тобто так звані суб'єкти соціальної проблеми. Виділяють дві основні групи суб'єктів соціальної проблеми – причетних до соціальної проблеми та залучених в соціальну проблему.

Причетними до соціальної проблеми є ті особи, стан або поведінка яких залежні від існування соціальної проблеми, тобто вона має специфічне значення для таких людей. У свою чергу, причетні до соціальної проблеми поділяються на «жертв» та «носіїв» проблеми. До перших відносять людей, які безпосередньо страждають від існування соціальної проблеми, а до других зараховують людей, які самі є проблемою для оточуючих і несуть її в собі (Симонова, 2009, с. 106).

Залученими до соціальної проблеми є ті групи людей, «які стверджують, що певна об'єктивна умова існує, визначають її як соціальну проблему та висувають вимоги, щоб змінити ситуацію» (Спектор, Китсьюз, 2001, с. 160). Тобто це ті люди, які професійно працюють з соціальною проблемою (працівники органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, благодійних фондів тощо) чи займаються соціальною проблемою в силу своїх інтересів (волонтери).

Таким чином, ми проаналізували структуру соціальної проблеми, але для глибшого розуміння її сутності визначимо основні види соціальних проблем. Для розкриття основних видів соціальних проблем розглянемо їх

класифікацію, яку запропонував російський соціолог О.Іванов. Вчений виділи такі критерії класифікації соціальних проблем:

- 1) вплив соціальних проблем на сферу життя суспільства (матеріальні та духовні проблеми, відтворення людини і населення загалом);
- 2) суб'єкт або носій соціальних проблем (загальнолюдські проблеми, проблеми соціальних груп, професійних та демографічних спільностей, окремих товариств);
- 3) роль соціальних проблем у розвитку суспільства (первинні та вторинні, основні та неосновні, визначальні та визначені тощо);
- 4) належність соціальних проблем до тих чи інших соціальних інститутів (проблеми освіти, сім'ї, релігії, економіки тощо);
- 5) стійкість соціальних проблем (постійні та змінні);
- 6) масштаб соціальних проблем (загальні та особливі, великомасштабні та дрібномасштабні);
- 7) актуальність соціальних проблем (гострі та неактуальні, потенційні та віртуальні);
- 8) повторюваність соціальних проблем (відновлювальні та не відновлювальні);
- 9) рівень усвідомлення соціальних проблем (усвідомлені та неусвідомлені, усвідомлені на рівні здорового глузду та на рівні наукової свідомості);
- 10) своєрідність соціальних проблем (звичайні, особливі та оригінальні);
- 11) тип зв'язків між соціальними проблемами (подібні, однотипні та різнотипні);
- 12) ступінь вирішення соціальної проблеми (повністю вирішуються, частково вирішуються, не вирішуються) (Іванов, 2003, с. 32).

Розглянувши класифікацію соціальних проблем, перейдемо до аналізу етапів розвитку та становлення соціальної проблеми. Одним із підходів, який системно та широко розкриває цю проблематику, є підхід американського

соціолога Г.Блумера, згідно якого етапи розвитку соціальної проблеми можна представити наступним чином (Blumer, 1971, p. 299).

На першому етапі свого розвитку соціальна проблема не набуває свого статусу, а тільки виникає як негативне соціальне явище або ж проблемна ситуація. Суспільство не усвідомлює соціальну проблему, а тому не приділяє їй уваги, не обговорює соціальну проблему та не шукає способів її вирішення. Саме тому, на переконання автора, не кожне негативне соціальне явище чи проблемна ситуація є соціальною проблемою. Слід додати, що у визначенні соціальної проблеми велику роль можуть відігравати культурні, ідеологічні або часові елементи в межах окремої соціальної групи чи суспільства загалом. В одному суспільстві одне і те саме соціальне явище може набувати статусу соціальної проблеми, а в іншому може бути нормою життя. Наприклад, нерівність прав жінок та чоловіків: в ісламських державах наявність більших прав у чоловіків вважається нормальним, а в західних країнах таке явище вважається соціальною проблемою нерівності. Ця ж проблема нерівності відображає часові особливості визначення соціальної проблеми, коли, в один період часу, нерівність прав жінок та чоловіків в західних країнах вважалися нормою життя або ігнорувалися, а сьогодні є предметом занепокоєння. Тому можемо стверджувати, що визнання певного негативного явища як соціальної проблеми є вкрай вибіркоким процесом з боку суспільства.

Процес визнання суспільством соціальної проблеми відображає наступний етап її розвитку – легітимізацію. Цей етап включає первинне визнання соціальної проблеми, яка починає сприйматися суспільством серйозно. Таку «підтримку» соціальна проблема отримує від певних соціальних груп (або однієї групи), які визначають негативне соціальне явище як шкідливе для суспільства, звертають громадську та політичну увагу на дане явище. В межах цього процесу соціальна проблема набуває необхідний рівень респектабельності та стає предметом громадського обговорення в засобах масової комунікації, державних структурах,

громадських організаціях, університетах, школах тощо. На думку українського соціолога Л.Климанської, процес легітимізації соціальної проблеми передбачає інтерес та обговорення не тільки з боку громадських кіл та науковців, але й, що важливо, увагу політиків до соціальної проблеми. Це дозволяє актуалізувати питання прийняття рішень для вирішення соціальної проблеми в рамках соціальної політики держави (Климанська, 2009, с. 127). Вже на державному рівні приймаються соціально-політичні проекти, які покликані вирішувати масштабні соціальні проблеми: боротьбу з бідністю, подолання безробіття, захист материнства та прав дітей, забезпечення гідних умов життя пенсіонерам, вирішення проблеми бездомності тощо.

Наступним етапом розвитку соціальної проблеми є мобілізація суспільства. Після соціального визнання та легітимізації соціальна проблема стає предметом обговорення, дискусій, різноманітних описів та вимог. Ті, хто прагне змін через соціальну проблему, стикаються з тими, хто намагається захищати інтереси істеблішменту в цій області. Завищені вимоги і спотворення опису, що сприяють інтересам істеблішменту, стають загальнопоширеним явищем. Сторонні, чиє ставлення до даної ситуації є непрямим, вносять свої почуття і образи в побудову проблеми. Обговорення, захист, оцінка, фальсифікація і висунення пропозицій – все це має місце в повідомленнях засобів масової комунікації, в стихійних і організованих мітингах, в роботі законодавчих органів. Розвиток соціальної проблеми в значній мірі залежить від того як визначається проблема, як вона змінюється під впливом дії громадянського суспільства, як вона зображується з метою захисту інтересів істеблішменту і як вона відображає роль стратегічних позицій і влади.

Якщо соціальна проблема пройшла етап мобілізації суспільства, то вона вступає в наступний етап свого розвитку – формування офіційного плану дій. Якщо попередній етап включав в себе різного роду дискусії, то офіційний план дій є погодженим результатом різних поглядів та інтересів

щодо вирішення соціальної проблеми. Цей план не тільки включає способи вирішення соціальної проблеми, але й офіційне її визначення. На думку Г.Блумера, «це процес визначення і перевизначення в концентрованій формі, який включає в себе формування, переробку і виправлення колективного образу соціальної проблеми, внаслідок чого результат може значною мірою відрізнитися від того, як проблема представлялася на ранній стадії свого розвитку» (Blumer, 1971, p. 303).

Завершується розвиток соціальної проблеми реалізацією офіційного плану дій. Цей етап майже завжди передбачає переформатування та модифікацію офіційного плану дій, деколи непередбачуваним способом. Реалізація запланованих дій започатковує новий процес колективного визначення соціальної проблеми. Ті, хто залучений у проблему, та ті, кого торкнувся офіційний план дій, починають формувати нові моделі поведінки. Особи, котрим загрожує втрата певних переваг та преференцій, роблять спроби змінити або спрямувати в інший бік офіційний план, а котрі здобувають певні переваги від реалізації плану, прагнуть використовувати нові можливості на власну користь. Ще однією моделлю поведінки може бути консенсус між цими двома групами осіб.

Аналіз етапів розвитку соціальної проблеми демонструють актуальність соціологічних досліджень у напрямку їх вивчення, процесу колективного визначення соціальних проблем. На думку Г.Блумера «саме цей процес детермінує визнання існування проблеми і необхідність її розгляду; він визначає і те, яким чином вона повинна розглядатися, що повинно бути зроблено, і як вона перебудовується при спробах контролю над нею» (Blumer, 1971, p. 306).

Таким чином, ми проаналізували поняття та основні характеристики соціальних проблем, що дозволяє детально вивчати і оцінювати ту чи іншу проблему, надавати їх соціологічного навантаження, а головне – пропонувати ефективні шляхи вирішення соціальних проблем.

2.3 Соціологічні підходи до вирішення соціальних проблем

Соціальна проблема є складним і багатомірним явищем, яке включає в себе багато складових. Відтак, вирішення соціальних проблем є не менш складним питанням, яке також потребує детального розгляду.

Одним з найпростіших способів вирішення соціальних проблем є їх замовчування, або ж табування теми щодо тієї чи іншої складної ситуації. Такий підхід до подолання соціальних проблем часто використовується у закритих типах суспільствах, для яких характерним є наявність авторитарної чи тоталітарної влади.

У сучасній соціологічній науці є загальноприйнятим, що методом вирішення соціальних проблем є інтервенція, або втручання, в життя суспільства, результатом чого є зникнення тієї чи іншої складної ситуації з контексту соціального життя (Кацьора, 2020, с. 73). Основою здійснення втручання є метод соціологічної інтервенції, який був розроблений французьким соціологом А.Туреном. Особливістю запропонованого методу є те, що він переводить соціолога в позицію «діяча» з традиційної позиції «спостерігача» та «аналітика». Метод соціологічної інтервенції передбачає зосередження уваги на суб'єктах дії і полягає в активному втручанні дослідника у цільову групу суб'єктів з метою вивчення глибинних сенсів їх дій. Тобто, дослідник вивчає самоаналіз цільової групи, а не саму її поведінку. Цей процес забезпечується завдяки самому соціологу, що полягає у розвитку свідомості діючих суб'єктів. Саме важливе завдання дослідника полягає в ідентифікації чи спростуванні наявності у діях цільової групи соціального руху. Соціолог певним чином спрямовує дії суб'єктів, причому об'єктом дослідження соціолога є не окремі індивіди, а група суб'єктів, яка потенційно може бути представлена як соціальний рух. Ціллю методу соціологічної інтервенції є аналіз і вивчення механізмів, завдяки яким формуються колективні дії, а на найвищому рівні – соціальні рухи. На думку А.Турена, основною проблемою методу соціологічної інтервенції є роль

самого дослідника. З одного боку, соціолог має спонукати цільову групу до самоаналізу своїх дій, взяти на себе ініціативу представити досліджуваній групі образ самої себе. З іншого боку, дослідник має тримати певну дистанцію по відношенню до свого об'єкта дослідження, але в той же час залишатися близьким до діючих осіб, їх ідеології і їх цілей (Турен, 1998, с. 115-127).

А. Турен детально розробив процедури втручання в соціальну дійсність, які дозволили надалі широко використовувати метод інтервенції не стільки в соціології, скільки в прикладних соціальних науках. Для прикладу, ідеї А. Турена виявилися затребуваними соціальною роботою і заклали основи підходу, який в соціальній роботі був названий підходом «соціального розвитку» і широко використовувався для роботи з міськими громадами (соціальна робота в громаді). Місце соціолога в цьому методі зайняв соціальний працівник, який на основі своєї професійної підготовки і технології інтервенції, допомагає громадам у їх самоорганізації та вирішенні соціальних проблем (Кацьора, 2016, с. 206).

Метод соціологічної інтервенції А.Турена не є єдиним способом втручання в соціальне життя з метою вирішення соціальних проблем. Ще одним способом є підхід раціонального вибору Дж.Коулмана, на переконання якого критерієм оцінки робіт у галузі соціальної теорії повинна виступати їх потенційна користь для соціальної політики. Згідно теорії Дж.Коулмана, структурно обумовлені соціальні проблеми необхідно ідентифікувати на індивідуальному рівні. Крім цього, на індивідуальному рівні потрібно вирішувати соціальні проблеми і чекати, що «комбінації мікродій викличуть зміну макросистеми, і, відповідно, рішення соціальної проблеми, що фіксується на макрорівні» (Коулман, 2001, с. 122).

Відповідно до раціонального вибору, технологія втручання ґрунтується на основних ідеях британсько-австрійського соціолога К. Поппера про допустимі в соціальній практиці технології втручання. Вона являє собою процес, що має початок і кінець, що передбачає виділення послідовних етапів

і обов'язкове досягнення поставленої мети, з якою співвідноситься досягнутий результат. Таким чином, критерій вирішення соціальної проблеми знаходиться поза процесу рішення. І співвідношення результату з заданим еталоном визначає ступінь вирішення соціальної проблеми. Суб'єктом втручання є держава в особі таких соціальних інститутів як соціальна політика і соціальна робота. Відповідно, вирішення соціальних проблем – це необхідна легітимна державна діяльність. На макрорівні соціального життя вирішенням соціальних проблем займається соціальна політика, що забезпечує загальний рівень соціального захисту і підтримки всім громадянам держави, а також структурна соціальна робота, що займається вирішенням соціальних проблем як окремих, так і досить великих груп населення. На мікрорівні соціального життя соціально зумовленими проблемами окремих індивідів або невеликих груп займається соціальна робота. Таким чином, вирішенням соціальних проблем займаються спеціально підготовлені професіонали – соціальні політики та фахівці із соціальної роботи (Симонова, 2007, с. 110).

З огляду на те, що соціальна політика є основним інструментом вирішення соціальних проблем, зупинимося на цьому питанні більш детально. Зазначимо, що авторами більшості робіт по соціальній політиці являються представники політичної науки, які концентрують свою увагу на діяльності законодавчих установ, урядових органів, бюрократичних аспектах вирішення соціальних проблем тощо. Тому, щоб надати соціологічного навантаження формуванню соціальної політики звернемося до конструкціоністського аналізу даної проблематики. Нагадаємо, що згідно конструкціонізму, соціальні проблеми розглядаються як конструкції, які створюються індивідами або групами за допомогою висунення тверджень-вимог, тобто, конструюючи соціальні проблеми, члени певної соціальної групи стверджують, що існує шкідлива соціальна умова, та вимагають її скасування або зміни.

В межах конструкціонізму проблематика вирішення соціальних проблем найбільш повно відображена американськими соціологами П. Ібаррою та Дж. Кітсьюзом. Ці вчені запропонували так звані контрриторичні стратегії як дискурсивні стратегії протидії характеристикам тієї чи іншої ситуації, що пропонуються тими, хто конструює соціальну проблему. П. Ібарра та Дж. Кітсьюз виділяють два види контрриторичних стратегій (Ibarra, Kitsuse, 2003, p. 34):

1) «співчуваюча» контрриторика, що визнає повністю або частково проблемний статус ситуації, але по суті блокує вимогу її виправити;

2) «неспівчуваюча» контрриторика, що не приймає ані характеристик та оцінки ситуації, ані засобів, які пропонуються для її вирішення.

В межах «співчуваючої» контрриторики виділяють п'ять стратегій. Першою є стратегія натуралізації – стратегія, в межах якої приймається оцінка ситуації, що пропонується тими, хто конструює проблему, але в той же час заперечується заклик до дії через представлення самої ситуації в якості неминучої. П. Ібарра та Дж. Кітсьюз відзначають, що якщо умова може бути «природньою», то заклики до виправлення ситуації в кінцевому рахунку є наївними (Ibarra, Kitsuse, 2003, p. 34). Друга стратегія – контрриторика витрат, пов'язаних із виправленням ситуації, – полягає у твердженні, що слід примиритися з проблематичними умовами, не виправляти їх за допомогою пропонованих заходів, оскільки «і те, і інше зло», або тому що проголошені вигоди не компенсують витрати. Третя стратегія «співчуваючої» контрриторики – декларація безсилля, що передбачає прояв морального співчуття і, в той же самий час, вказівку на вичерпаність наявних ресурсів, що не дозволяє впоратися з ситуацією. На рівні індивідів це може бути посиленням на брак часу, енергії або влади для того, щоб вирішити проблему. На інституційному рівні йдуть заяви, що бюджет занадто обмежений для того, щоб спробувати щось змінити. Однак ті, хто заявляє про свою безсилість щось зробити як на рівні особистих, так і на рівні інституційних можливостей, можуть бути звинувачені у лицемірстві

та викликати недовіру. Чиновники, у свою чергу, можуть стати об'єктом тверджень-вимог, тобто конструюватися в якості проблеми у зв'язку з декларованим безсиллям. Ця стратегія може включати також конструювання шкали пріоритетів: «так, расизм – це проблема, але всі спроби покінчити з ним, поки існує класовий гніт, марні» (Ibarra, Kitsuse, 2003, p. 35). Четверта стратегія має назву «перспективізація» і полягає у твердженні, що пояснення, яке пропонується людьми, що конструюють проблему, це всього-навсього їхній погляд на стан справ, який відрізняється від самого стану справ. Інакше кажучи, твердження-вимога презентується не більше, як думка. Перспективізація, як вважають П. Ібарра та Дж. Кітсьюз, це, в сутності, звичаєва форма релятивізму. Якщо люди, що висувають твердження-вимоги наполягають на тому, що подібна релятивізація аморальна, вони ризикують, що їх будуть звинувачувати у нетерпимості до чужих думок (Ibarra, Kitsuse, 2003, p. 35-36). Нарешті, п'ята контрриторична стратегія – це критика тактики. В данному випадку критик погоджується з пропонованими характеристиками умов, але заперечує засоби, що використовуються людьми, які висувають твердження-вимоги. П. Ібарра та Дж. Кітсьюз, відмічають, що зі всіх «співчуваючих» контрриторичних стратегій ця стратегія може викликати найменшу ворожість зі сторони людей, які конструюють соціальну проблему, оскільки «супротивник» висловлює як симпатію стосовно спроб проблематизації, так і готовність обговорювати тактику (Ibarra, Kitsuse, 2003, p. 36).

«Неспівчуваюча» контрриторика також має свої стратегії. Першу стратегію такого роду П. Ібарра та Дж. Кітсьюз називають антитипізацією. В даному випадку заявляється про те, що твердження-вимога насправді не є описом повномасштабної соціальної проблеми, а відноситься до того, що можна назвати «окремим інцидентом». Друга стратегія – антиісторії, яка передбачає дискредитацію тверджень-вимог через наведення прикладів, які демонструють, що узагальнення, пропоновані тими, хто конструює проблему, викликають підозру. На думку П. Ібарри та Дж. Кітсьюза,

особливо підпадають під приціл нападок з використанням цієї стратегії твердження-вимоги, сформульовані мовою наукових узагальнень (Ibarra, Kitsuse, 2003, р. 37). При використанні третьої стратегії – контрриторики нещирості – особа, що протидіє конструюванню соціальної проблеми, заявляє, що запропонована характеристика умови викликає підозру, оскільки в того, хто висуває твердження-вимоги, є свій прихований порядок денний, а конструювання соціальних проблем є всього лише засобом просування по кар'єрній драбині, отримання влади, статусу чи грошей. Четверта «неспівчуваюча» стратегія – контрриторика істерії – передбачає вказівку на те, що моральні судження людей, що конструюють проблему, не базуються на оцінках ситуації з точки зору здорового глузду, а знаходяться під впливом ірраціональних або емоційних факторів.

П. Ібарра та Дж. Кітсьюз відмічають: «Незалежно від того, яка це контрриторика – співчуваюча чи неспівчуваюча – всі ці стратегії являють собою способи формулювання відповіді на твердження-вимоги, і спільним для всіх є формат «так, але...». Тим не менш кожна контрриторична стратегія володіє своїми власними смисловими відтінками і внаслідок цього імовірно має різне, більш або менш бажане в тому чи іншому разі застосування» (Ibarra, Kitsuse, 2003, р. 38).

Дослідження конструювання соціальної політики часто висвітлюють значення тверджень-вимог, що висуваються інсайдерами – чиновниками і зацікавленими групами, складовими державного устрою, тобто тими, хто, як правило, має можливість впливати на формування соціальної політики (Кацьора, 2016, с. 210; Kingdon, 1984). Відтак, на думку американського соціолога Дж. Беста, законодавчі установи та інші органи формування політики є привабливим місцем для людей, які висувають твердження-вимоги, просувають свої визначення проблем і пропонують рішення. Ключові питання в даному випадку такі: які твердження-вимоги вплинуть на хід формування політики; який варіант дій щодо проблеми буде обраний з існуючих альтернатив; які питання займуть пріоритетні позиції у «порядку

денному» людей, які формують політику (Best, 2003, р. 985). В даному контексті зазначимо, що дуже важливим з точки зору вирішення соціальних проблем є формування «порядку денного». Так, на думку російського соціолога І. Ясавєєва, у сучасних суспільствах процеси формування «порядку денного», тобто визначення пріоритетних питань внутрішньої і зовнішньої політики, мають, як правило, складний, багатофакторний характер. Якщо інституції громадянського суспільства сильні, то ці процеси у більшій або меншій мірі демонополізовані, у них поряд з виконавчою та законодавчою гілками влади беруть участь громадські організації, засоби масової комунікації, наукові співтовариства і т. д. Якщо ж громадянське суспільство розвинене слабо, то «порядок денний» встановлюється головним чином владними елітами, які фактично нав'язують свою проблематику іншій частині суспільства. Результатом є витрачання ресурсів суспільства на вирішення одних проблем і фактичне ігнорування інших ситуацій, які можуть бути не менш небезпечними.

Таким чином, відповідь на ці поставлені запитання формують саму соціальну політику, яка після цього переходить у фазу реалізації. Це вже робота спеціалістів місцевого рівня: соціальних працівників, офіцерів поліції та інших осіб, які стикаються з реальними ситуаціями і повинні приймати рішення про те, чи є та чи інша ситуація прикладом певної соціальної проблеми, на яку має бути належна реакція. Для розв'язання соціальних проблем необхідна цілеспрямована соціальна політика, що ґрунтується на фінансових та економічних можливостях держави та ефективності їх використання. Основою вирішення соціальних проблем на державному рівні є система соціального захисту населення – система принципів, методів, законодавчо встановлених державою соціальних гарантій, які забезпечують оптимальні умови життя, задоволення потреб населення. Соціальний захист багатофункціональний, відповідає основним ризикам, яким може бути підданий кожен громадянин держави протягом свого життя (Тематичний словник-довідник з соціології, 2009, с. 7).

Система соціального захисту населення перш за все включає загальнообов'язкове державне соціальне страхування – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у випадку хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел (Дерега, 2012, с. 105). Ключовою складовою соціального захисту населення, зокрема соціального страхування, є його пенсійне забезпечення та пенсійна система загалом (Кацьора, 2018, с. 107). Ще одним елементом системи соціального захисту є державна соціальна допомога. Соціальна допомога – це форма підтримки осіб, чие матеріальне становище не відповідає загальноприйнятому рівню забезпечення або є нижчим межі забезпеченості, визначеної національним законодавством (прожитковий мінімум). Це грошова допомога, що здебільшого фінансується з бюджету і сплачується людям, які перебувають у складних життєвих обставинах, як на основі перевірки їхнього доходу та засобів існування, так і за певними критеріями без перевірки доходу. Це означає також, що одні прошарки населення користуватимуться благами програми допомоги, а інші будуть виключені зі сфери її дії.

Ще одним інструментом соціального захисту населення є соціальні послуги – дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають (Дерега, 2012, с. 106). Основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування. Матеріальна допомога надатися особам у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та ін. предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів

реабілітації. Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг: за місцем проживання особи (вдома); у стаціонарних інтернатних установах та закладах; у реабілітаційних установах та закладах; в установах та закладах денного перебування; в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; у територіальних центрах соціального обслуговування; в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Важливою складовою системи соціального захисту є державні соціальні гарантії – мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму (Сташків, 2005). Основні державні соціальні гарантії визначені законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень, зокрема.

На шляху вирішення соціальних проблем важливим є збільшення значення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у їх розв'язанні. Зумовлено це тим, що надання соціальних послуг повинно здійснюватися на максимально наближеному до отримувача послуг територіальному рівні.

На регіональному рівні надання соціальних послуг населенню має бути максимально децентралізоване. Централізований підхід зумовлює орієнтацію якості та обсягу соціальних послуг переважно на фінансові можливості бюджету, а не на потреби отримувачів послуг і не передбачає їх залучення до планування і контролю за якістю наданих послуг.

Важливим для покращення соціальної політики є підвищення ролі недержавних громадських організацій. Недержавні організації здатні зробити вагомий внесок у розвиток системи соціального захисту. Саме недержавні організації розробляють і апробують новаторські моделі та схеми роботи з клієнтами. Соціальне підприємництво як спосіб вирішення соціальних

проблем вважається новаторським в системі соціального захисту України, про що детально описано в третьому розділі дослідження. Але у світі механізми соціального підприємництва є давно поширеними та демонструють результативність у вирішенні соціальних проблем. Серед прикладів соціального підприємництва, що орієнтоване на подолання соціальних проблем, наведемо діяльність міжнародної неурядової організації у сфері соціального підприємництва Ashoka Foundation, яка була заснована в 1980 році Біллом Дрейтоном в Індії. Метою організації є сприяння розвитку громадських організацій як підприємницького, продуктивного та інтегрованого чинника суспільства. Діяльність Ashoka Foundation охоплює підтримку ініціатив соціальних підприємців шляхом створення мережі, яка сприяє обміну досвідом, технологіями та ресурсами. Крім цього організація надає фінансову підтримку соціальним підприємствам у формі грантів та кредитів. На сьогодні Ashoka Foundation має представництва та працює у 30 країнах світу (Ashoka's history, 2019).

Організація DDD є соціальним підприємством, яке надає послуги введення, перетворення і зберігання цифрових даних для широкого кола клієнтів. Вона навчає, наймає і забезпечує стипендіями для здобуття вищої освіти малозабезпечених молодих людей в Камбоджі, Кенії і Лаосі, з метою набуття ними навичок, затребуваних на ринку праці, які б дозволили вибратися їм з бідності. Організація DDD була заснована в 2001 році в Камбоджі, а потім поширила свою діяльність на Лаос в 2003 році і Кенію в 2011 році. За 11 років DDD навчила понад 2500 молодих людей, 900 з яких працюють в її трьох офісах (Дис, 2012).

Ще одним прикладом соціального підприємництва є Grameen Bank – мікрофінансова організація, яка заснована у 1983 році в Бангладеші. Засновник організації Мухаммад Юнус розробив концепцію мікрокредитування малозабезпечених осіб, суть якої полягає в тому, що під низький відсоток видаються невеликі гроші без застави для розвитку малого бізнесу, як правило, сімейного. Маючи 2568 відділень, Grameen Bank надає

послуги в 81 678 селах, що охоплюють понад 93 відсотки від загальної кількості сіл Бангладешу. Позитивний вплив Grameen Bank на своїх клієнтів було зафіксовано у багатьох незалежних дослідженнях, проведених зовнішніми агенціями, включаючи Світовий банк, Міжнародний інститут досліджень харчової політики (IFPRI) та Бангладешський інститут досліджень розвитку (BIDS) (Grameen Bank, 2019).

Для покращання партнерських відносин між органами влади та громадськими організаціями необхідно здійснювати спільне планування і координацію дій. У попередньому розділі автором наголошувалося, що ефективним механізмом співпраці громадських організацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування в напрямку вирішення соціальних проблем є соціальне замовлення. Соціальне замовлення є ефективним у тих ділянках соціальної сфери, де актуальність таких проблем є максимальною, і де участь громадських і благодійних організацій може бути найбільш корисною. Як правило, соціальне замовлення поширюється на ті сфери, що не забезпечені державними соціальними послугами в громаді. Соціальне замовлення складається з декількох стадій, у ході яких виявляються соціальні проблеми, готується, формується, розміщується та реалізується соціальне замовлення, а також оцінюються його результати:

- 1) виявлення та формулювання соціальної проблеми;
- 2) проведення конкурсу серед структурних підрозділів органів влади і неприбуткових організацій на розробку кращих варіантів соціального проєкту та на право стати його виконавцем;
- 3) укладання соціального контракту між замовником і виконавцем;
- 4) здійснення виконавцем за відповідного моніторингу з боку держави всіх процедур, необхідних для виконання завдань, які передбачені умовами соціального договору;
- 5) здійснення моніторингу стану цільової групи (Коваль, 2016).

Впровадження соціального замовлення може забезпечити підвищення рівня ефективності використання бюджетних коштів, особливо коштів

органів місцевого самоврядування, що спрямовуються на вирішення соціальних проблем, сприяти залученню додаткових ресурсів до соціальної сфери, підвищенню доступності та адресності соціальних послуг. Важливою складовою соціального замовлення може бути його орієнтація на розвиток соціального підприємництва. Тобто не тільки міжнародні донори, але й держава може стимулювати недержавні організації забезпечувати свою фінансову незалежність.

Висновки до розділу 2

У другому розділі дисертаційної роботи були систематизовані теоретичні підходи до вивчення соціальних проблем у соціології, проаналізовано соціальні проблеми як соціологічного поняття і соціального феномену, а також вивчено основні способи вирішення соціальних проблем.

У соціологічній науці виокремлюються дві групи підходів до соціальних проблем. До першої групи відносять підхід до соціальних проблем як соціальної патології, як результату соціальної дезорганізації, функціональний та критичний підходи, які розглядають соціальні проблеми як виключно об'єктивне явище, що існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп. Друга група включає підходи ціннісного конфлікту, конструкціоністський та «наклеювання ярликів», які носять суб'єктивний характер та характеризують соціальні проблеми як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні.

Соціальну проблему визначають як ситуацію, несумісну з цінностями значного числа індивідів, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації. Відповідно, соціальна проблема включає в себе дві складові: об'єктивну складову – реальну ситуацію або об'єктивну умову, що має набір зовнішніх ознак, які можна зафіксувати та кількісно описати; та суб'єктивну складову, яка включає так званих суб'єктів соціальної проблеми, які визначають ту чи іншу ситуацію як проблемну, до яких відносять причетних

до проблеми і залучених в проблему. Причетними до соціальної проблеми є ті особи, стан або поведінка яких залежні від існування соціальної проблеми, тобто вона має специфічне значення для таких людей, а до залучених до проблеми відносяться ті, хто займається сформованою соціальною проблемою в силу своїх професійних обов'язків або ж займається нею добровільно, в силу своїх інтересів.

На основі характеристик соціальних проблем виділяють п'ять основних стадій розвитку соціальних проблем: виникнення проблемної ситуації, яка набуває статусу соціальної у випадку її усвідомлення суспільством; легітимізація соціальної проблеми – визнання соціальними суб'єктами значущості соціальної проблеми та її впливу на суспільство; обговорення соціальної проблеми (стає об'єктом обговорення, полеміки, різних описів і різноманітних вимог); формування офіційного плану дій – рішення суспільства щодо того, як діяти стосовно соціальної проблеми; реалізація офіційного плану дій щодо її вирішення.

У сучасній соціології вважається загальноприйнятим, що вирішення соціальних проблем пов'язано з втручанням, або інтервенцією, в соціальне життя, результатом якої є зникнення проблеми з контексту соціального життя. Метод соціологічної інтервенції передбачає активне втручання дослідника у дії об'єкта, соціолог певним чином спрямовує дії суб'єктів, причому об'єктом дослідження соціолога є не окремі індивіди, а група суб'єктів, яка потенційно може бути представлена як соціальний рух. Мета соціологічної інтервенції полягає в аналізі механізмів, завдяки яким формуються колективні дії, а на найвищому рівні – соціальні рухи. Крім того, у соціологічній науці проблематика вирішення соціальних проблем відображена в межах конструкціонізму, який виділяє два види контрриторичних стратегій: «співчуваючу» контрриторику, що визнає повністю або частково проблемний статус ситуації, але по суті блокує вимогу її виправити, та «неспівчуваючу» контрриторику, що не приймає ані

характеристик та оцінки ситуації, ані засобів, які пропонуються для її вирішення.

На даному етапі розвитку суспільства соціологічна наука пропонує низку методів вирішення соціальних проблем. Розроблені теорії адаптовані та ефективно працюють у повсякденному житті, зокрема використовуються як для загальної стратегії подолання соціальних проблем в рамках соціальної політики держави, так і для подолання складних життєвих обставин клієнтів соціальної роботи як прикладної діяльності, метою якої є вирішення соціальних проблем або мінімізація їх наслідків.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК СПОСІБ ВИРІШЕННЯ/ПОМ'ЯКШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

3.1 Характеристика та особливості соціальних проблем у Закарпатській області

Для побудови загальної логіки дослідження важливим є аналіз соціальних проблем в Закарпатській області та окреслення їх особливостей.

В Закарпатській області та в сучасному українському суспільстві загалом, враховуючи фінансову-економічну кризу та військовий конфлікт на сході України, особливого загострення набули «традиційні» соціальні проблеми (безробіття, бідність, відсутність житла, трудова міграція, інвалідність), а також виникли «нові» соціальні проблеми, такі як внутрішня міграція (вимушене переселення людей із зони бойових дій на сході України) та реабілітація військовослужбовців, які приймали участь в зоні проведення антитерористичної операції / операції об'єднаних сил (Кацьора, 2016, с. 151).

Однією з найактуальніших соціальних проблем Закарпатської області є проблема безробіття. У виданні «Тематичний словник-довідник з соціології» безробіття тлумачиться як «соціально-економічне явище, за якого частина економічно активного населення не може продати свою робочу силу, а відтак не зайнята у виробництві товарів і послуг, тобто стає надлишковою, поповнюючи резервну армію праці» (Тематичний словник-довідник з соціології, 2009, с. 93). За визначенням Міжнародної організації праці, безробітними вважаються особи працездатного віку (15 років і старше), які одночасно відповідають трьом умовам: впродовж останніх чотирьох тижнів не мали прибуткового заняття, тобто не працювали на роботі за наймом та не були самозайнятими; впродовж останніх чотирьох тижнів активно шукали роботу або намагались організувати власну справу; впродовж найближчих двох тижнів були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за

наймом або на власному підприємстві з метою отримання доходу (Indicator description, 2019).

Загалом, тема боротьби з безробіттям актуальна, так як безробіття є однією з найважливіших макроекономічних проблем, що здійснює найбільш прямий і сильний вплив на кожну людину. Втрата робочого місця для більшості людей означає нестійкість економічного положення та зниження їх життєвого рівня.

Для ілюстративнішого представлення проблеми безробіття в Закарпатській області звернемося до статистичної інформації. Для загального розуміння проблеми безробіття краю розглянемо основні показники ринку праці за 2010-2019 роки (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Основні показники ринку праці Закарпатської області у 2010-2019 рр.

Рік	Економічно активне населення, тис. осіб		у тому числі			
	у віці 15-70 років	працездатного віку	зайняте населення, тис. осіб		безробітне населення, тис. осіб	
			у віці 15-70 років	працездатного віку	у віці 15-70 років	працездатного віку
2010	582,2	543,2	531,8	492,9	50,4	50,3
2011	577,9	540,7	522,7	485,5	55,2	55,2
2012	581,4	548,4	530,8	497,8	50,6	50,6
2013	586,8	553,8	541,2	508,2	45,6	45,6
2014	574,5	554	521,4	500,9	53,1	53,1
2015	571,8	550,5	519,3	498	52,5	52,5
2016	561,8	545,6	505,5	489,3	56,3	56,3
2017	554,5	539,3	496,3	481,1	58,2	58,2
2018	558,5	542,1	502,4	486,0	56,1	56,1
2019	559,8	544,3	508,9	493,4	50,9	50,9

Джерело. Складено автором за даними (Головне управління статистики у Закарпатській області, 2019).

Як свідчать дані табл. 3.1, кількість безробітного населення протягом 2010-2019 років коливалася як у бік збільшення, так і у бік зменшення. Згідно результатів вибіркового обстеження домогосподарств з питань економічної активності загальна кількість зайнятого населення віком 15-70 років у 2018 році становила 502,4 тис. осіб, а кількість безробітних – 56,1 тис. осіб. Рівень зайнятого населення віком 15-70 років у порівнянні з відповідним періодом 2017 року збільшився на 0,7 в.п. та склав 54,5%, а серед осіб працездатного віку – на 1,0 в.п. та 61,6% відповідно. Серед професійних груп, які зареєстровані безробітними, переважають представники простих професій та особи без професії (19,8%), працівники сфери торгівлі та послуг (16,8%), законодавці, державні службовці (11,9%); кваліфіковані робітники (11,8%) та кваліфіковані робітники, які займаються сільським господарством (10,6%).

Кількість зайнятого населення у віці 15 років і старше в Закарпатській області у середньому за за 2019 рік становила 509,6 тис. осіб, а рівень зайнятості – 50,8%. Кількість зайнятого населення у віці 15-70 років в області у середньому за 2019 рік, у порівнянні з 2018 роком, зросла на 6,5 тис. осіб і становила 508,9 тис. осіб. Рівень зайнятості населення у віці 15-70 років зріс з 54,5% до 55,4%. Кількість безробітного населення (за методологією МОП) у віці 15 років і старше в Закарпатській області у 2019 році становила 50,9 тис. осіб, а рівень безробіття – 9,1%. Чисельність безробітного населення (за методологією МОП) у віці 15-70 років в області у середньому за 2019 рік, у порівнянні з 2018 роком, скоротилась на 5,2 тис. осіб та становила 50,9 тис. осіб. Рівень безробіття населення у віці 15-70 років (за методологією МОП) становив 9,1% робочої сили (у середньому за 2018 рік – 10,0%) (Головне управління статистики у Закарпатській області).

За даними Закарпатського обласного центру зайнятості, на ринку праці області спостерігається невеликий дисбаланс між попитом на робочу силу та її пропозицією. Так, станом на 1 червня 2019 року у середньому по Закарпатській області на 1 вакансію претендувало 2 безробітних осіб (у

порівнянні, на 1 червня 2015 року – 11 осіб). За професійними групами найбільший попит спостерігався на кваліфікованих робітників з інструментом (39,2% від усіх вакансій), робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування (13,8%) та працівників сфери торгівлі та послуг (13,1%), тоді як 21,6% шукачів роботи з числа зареєстрованих безробітних – особи без професії або такі, що займали місця, які не потребують спеціальної підготовки (Закарпатський обласний центр зайнятості).

В Україні рівень безробіття у 2019 році серед населення у віці 15-70 років складав 8,2%, серед населення працездатного віку – 8,6%. За регіонами країни, найвищий рівень безробіття серед осіб працездатного віку упродовж останніх років зберігається у Луганській (16,2%) та Донецькій (14,5%) областях. Крім того, ще у 12 регіонах рівень безробіття перевищує 10%, в тому числі і в Закарпатській області – 10,1%. Найменше безробітних працездатного віку проживає у Харківській та Київській областях, де його рівень становив 6,1% та 6,4% відповідно (Державна служба статистики України, 2019). Ситуація на ринку праці України вимагає системних трансформацій, як економічних, так і соціальних. Відсутність необхідних змін у системі господарювання загрожує подальшим загостренням кризового стану як ринку праці, так і країни в цілому. Хоча на рівні тенденції напруженість на ринку праці за останні п'ять років, за оцінками громадян, пом'якшала (відбувається це не з причини появи нових робочих місць, а виключно завдяки трудовій міграції населення), загалом ситуація залишається критичною. Якщо, за даними соціологічних досліджень, в 2014 році знайти роботу в своєму населеному пункті за кваліфікацією і достатнім заробітком було важко для 85,1% громадян, а будь-яку роботу – для 60%, у 2018 році ці показники склали, відповідно, 73,8% і 45,1%. І хоча у 2018 році помітне зниження цього показника до рівня, аналогічного 2002-2008 років, робити однозначний висновок про покращення ситуації на ринку праці ще передчасно (Петрушина, Соколовський, 2018, с. 140).

Скорочення чисельності безробітних з початку 2019 року характерне для Європейського Союзу. Так, у I кварталі 2019 року у країнах ЄС рівень безробіття серед економічно активного населення склав 6,8% проти 7,4% у I кварталі 2018 року. При цьому чисельність безробітних становила 15,4 млн. осіб, або скоротилася порівняно з вказаним періодом на 1,4 млн. осіб. Найвищі показники безробіття серед країн ЄС зафіксовані у Греції (19,1%) та Іспанії (14,7%), найнижчий – у Чехії (2,0%). Країни з високорозвиненою економікою, такі як США та Японія також забезпечили скорочення безробіття серед економічно активного населення, а його рівень у I кварталі 2019 року складав 4,1% та 2,4% відповідно. Безробіття у Білорусі та Росії у I кварталі поточного року знаходилося на рівні 4,6% та 4,8% відповідно проти показника 5,1% у аналогічному періоді минулого року (Eurostat, 2019).

В Україні, зокрема і Закарпатській області, ситуація на ринку праці не була катастрофічною навіть у найгірші часи, навіть у 1990-х роках масового безробіття не було. У 2008-2011 рр., з початком світової фінансово-економічної кризи, у країні також не було великого зростання безробіття. Це пояснюється значним розповсюдженням латентного безробіття у вигляді формально «добровільних» неоплачуваних відпусток, скороченням робочого тижня (Макарова, 2015, с. 42).

Акцентуючи увагу на безробітті як на соціальній проблемі, зупинимося детальніше на соціальних наслідках безробіття. Зокрема, російський соціолог В. Локосов виділяє наступні наслідки безробіття на макросоціальному рівні:

- бідність та маргіналізацію великих груп населення як професійних, так і статево-вікових категорій;
- зростання соціальних патологій, проявів асоціальної та делінквентної поведінки, внаслідок чого формується криміногенна ситуація;
- формування субкультури безробіття як способу життя;
- міграції небажаного характеру, зокрема, трудові маятникові, незворотні, нелегально кримінальні (торгівля людьми, вербування військових найманців) тощо;

– посилення соціальної напруги, нестабільності та конфліктогенності в суспільстві або регіоні (Локосов, 1998, с. 88).

Як бачимо, наслідком безробіття можуть бути й інші соціальні проблеми (бідність, міграція, злочинність), на яких зупинимося пізніше. Крім макросоціальних наслідків безробіття, варто звернути увагу на вплив безробіття на окрему особистість. Отже, український соціолог А. Фесенко розглядає такі наслідки безробіття на мікросоціальному рівні:

- безробіття відбирає соціальні можливості в людини, руйнує її перспективи та плани, почуття свободи, впевненість у завтрашньому дні, потрібності, захищеності, тощо;
- безробіття є загрозою деградації особистості через відлучення від праці, звичного укладу життя, колективу як соціального оточення;
- безробіття погіршує психологічне здоров'я людини, внаслідок чого людина може опинитися у депресивному стані, що сприяє втягуванню в алкогольну чи наркотичну залежність;
- безробіття підриває сімейні стосунки не лише через неможливість задовольняти матеріальні потреби сім'ї внаслідок нестачі доходу, але й через психологічні моменти (Фесенко, 2008, с. 68).

Цей аналіз вказує на безробіття як на комплексну соціальну проблему, загострення якої руйнує соціальні, економічні, демографічні, культурні основи соціуму. Таким чином, загрози загострення безробіття та його наслідків, особливо серед вразливих категорій населення, вимагає вироблення та втілення практичних механізмів його подолання чи мінімізації наслідків безробіття як на макро-, так і на мікросоціальному рівнях, одним з яких є соціальне підприємництво.

Поряд з безробіттям, гострою соціальною проблемою виступає бідність. Соціологічною наукою бідність розглядається як неспроможність підтримувати мінімальний рівень споживання, зумовлений фізіологічними, соціальними, культурно визначеними якісними нормами, що залежить від загального стандарту, рівня життя в даному суспільстві, від розподілу

суспільного багатства, статусної системи і системи соціальних очікувань (Соціологія: словник, 2006, с. 32). У контексті розгляду проблеми бідності проаналізуємо це явище в сучасній Україні. Згідно дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи «Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за I півріччя 2016-2017 років» вперше з 2013 року зафіксовано суттєве зменшення масштабів абсолютної бідності у I кварталі 2017 року. Це результат як загального економічного зростання, так і вплив дворазового підняття мінімальної заробітної плати, яке спричинило зростання рівня оплати праці по країні. Так, рівень бідності за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму зменшився з 56,7 до 48,3%, а за доходами – навіть з 54,5 до 39,4%. Така динаміка відбулася в умовах підвищення розміру фактичного прожиткового мінімуму на 12,5%. Рівень абсолютної бідності, розрахований на основі офіційно затвердженого прожиткового мінімуму, знизився на 32,7% і опустився до позначки 3,7%. Натомість, не на багато, але зріс рівень бідності за міжнародним критерієм ООН – за перше півріччя 2017 року він становив 1,9%, що на 0,1 в.п. вище значення відповідного періоду 2016 року, проте такі значення не можуть свідчити про зміну становища найбільш вразливих контингентів, оскільки перебувають у межах статистичної похибки. Показники відносної бідності демонструють тенденції до зростання – за національним критерієм (75% медіани сукупних витрат) відбулося зростання рівня бідності на 1,3 в.п., а за критерієм з використанням еквівалентної шкали ЄС (60% медіани сукупних доходів) спостерігається підвищення показника на 0,9 в.п. (Комплексна оцінка бідності, 2017). Звернемо увагу на деякі особливості бідності в українському суспільстві. Серед таких варто виділити поширеність бідності серед працюючого населення; регіональну диференціацію бідності (рівень бідності серед міського населення значно нижчий, ніж у селах); низький рівень якості життя населення; зuboжіння значної частини населення, яке до того ж зберігає порівняно високий соціальний статус; психологічне неприйняття економічної нерівності внаслідок переконання громадян у

кримінальному походженні більшої частини капіталів (Вербицька, с. 308). За даними опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України у 2018 році, середнє значення середньоподушного доходу (загальна сума отриманих за місяць доходів усіх членів сім'ї, поділена на чисельність членів сім'ї) в сім'ях респондентів за попередній перед опитуванням місяць дорівнювало 3357 грн. і було в 1,9 разів більше, ніж офіційно встановлений розмір прожиткового мінімуму (1777 грн. на час опитування). Третина (32,2%) опитаних вказували середньоподушний дохід, що був менше офіційного мінімуму, стільки ж (33,8%) респондентів – дохід, що коливався від одного до двох офіційних прожиткових мінімумів. Вище подвійного розміру офіційного прожиткового мінімуму середньоподушний дохід виявився в домогосподарствах 34% опитаних (Толстих, 2018, с. 197).

Закарпатська область є однією з «лідуючих» областей по проблемі бідності. Так, у 2006 році Закарпатська область у середньому мала найвищий рівень бідності в країні – 28%. Вісім із тринадцяти районів Закарпатської області мали надвисокий рівень бідності – від 29,7% в Мукачівському районі до 32,9% в Рахівському. Решта п'ять районів області – Ужгородський, Великоберезнянський, Воловецький, Свалявський, Перечинський – мали високий рівень бідності. Отже, переважна більшість районів області визначають її місце у зоні високого рівня. Рівень бідності зменшувався переважно в напрямку зі сходу на захід. Найнижчий рівень спостерігався у Свалявському районі (26,1%). Міста обласного підпорядкування знаходяться в районах із середнім та низьким рівнем бідності, а саме: у містах Мукачеве та Хуст спостерігався низький рівень бідності, в Береговому – середній. В м. Ужгород рівень бідності становив 18% (Лібанова, 2009, с. 113).

Розглянемо проблему бідності в Закарпатській області з точки зору диференціації життєвого рівня населення регіону. За даними Головного управління статистики в Закарпатській області, чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, у 2013 році складало 9,8%, що на 1,4%

більше, ніж в Україні загалом. Для прикладу, у 2010 році цей показник сягав 39,2%, що на 30,4% більше, ніж загальноукраїнський. Як бачимо, чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, в Закарпатській області мають динаміку до зменшення відповідного показника до 2013 року (табл. 3.2) (Головне управління статистики у Закарпатській області, 2013).

Таблиця 3.2

Диференціація життєвого рівня населення Закарпатської області у 2009-2013 рр.

Рік	2009	2010	2011	2012	2013
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, тис. осіб	273,9	488,5	142,4	161,6	122,8
у відсотках до загальної чисельності населення	22	39,2	11,3	12,9	9,8

Джерело. Складено автором за даними (Головне управління статистики у Закарпатській області, 2013).

Ще одним показником, який свідчить про рівень бідності в регіоні є надання населенню субсидій. Так, упродовж 2014 року за субсидіями на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг звернулися 16,8 тис. сімей Закарпатської області, що на 7,2% більше, ніж у 2013 році. Усього субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг призначено 16,3 тис. сімей (96,8% із числа тих, які звернулися), з них у міських поселеннях – 6,7 тис. сімей, у сільській місцевості – 9,6 тис. сімей. Порівняно з відповідним періодом 2013 року кількість сімей, яким призначено субсидії, збільшилась на 1,4 тис. сімей або на 9,1%. Загальна сума призначених субсидій за 2014 рік склала 3728,9 тис. грн., що на 43,4% більше відповідного показника 2013 року, з неї у міських поселеннях – 1865,5 тис. грн. і 1863,4 тис. грн. – у сільській місцевості (Головне управління статистики у Закарпатській області, 2014).

Протягом 2017 року за субсидіями для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг звернулося 200,5 тис. домогосподарств, що на 43,2% більше, ніж за відповідний період 2016 року, з яких 28,7% – це домогосподарства, які проживають у містах. У 2017 році субсидії призначено 191,9 тис. домогосподарств, з яких 60,7 тис. – у містах, 131,2 тис. – у сільській місцевості. Порівняно з відповідним періодом 2016 року кількість домогосподарств, яким призначено субсидії, збільшилася на 37,5%. Загальна сума призначених субсидій на оплату житлово-комунальних послуг у 2017 році становила 95,6 млн.грн, що на 26,9% менше відповідного показника 2016 року. Середній розмір призначеної субсидії на одне домогосподарство у грудні 2017 році становив 630,2 грн., який зменшився наполовину порівняно з відповідним періодом 2016 році (Головне управління статистики у Закарпатській області, 2017). Відповідні показники представлені у табл. 3.3 по районах Закарпатської області.

Таблиця 3.3

Субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг в Закарпатській області за 2017 рік

Район	Кількість домогосподарств, які звернулися за субсидіями, одиниць	Кількість домогосподарств, яким призначено субсидії, одиниць	Кількість домогосподарств, які отримують субсидії у грудні, одиниць
м. Ужгород	13377	2155	10163
м. Берегово	4594	4559	3476
м. Мукачево	1280	12975	10635
м. Хуст	1428	6875	5490
м. Чоп	1877	1730	1300
Берегівський	11111	11101	7137
Великобerezнянський	3223	2348	3500
Виноградівський	32701	28193	14129
Воловецький	6371	6366	4182
Іршавський	21047	21209	13091
Міжгірський	9341	8824	5746
Мукачівський	23468	17063	8642
Перечинський	558	5123	3691
Рахівський	3033	3281	2848

Продовж. табл. 3.3

Свалявський	12287	11119	8504
Тячівський	25111	24094	17159
Ужгородський	12847	9668	7101
Хустський	16848	15218	9641
Всього по області	200502	191901	136435

Джерело. Складено автором за даними (Головне управління статистики у Закарпатській області, 2017).

Як свідчать дані табл. 3.3 найвища кількість звернень домогосподарств за субсидіями зафіксована у Виноградівському районі – 32701, Тячівському районі – 25111, Мукачівському районі – 23468 та Іршавському районі – 1307, а найменша кількість зафіксована у Перечинському районі – 558 звернень.

У грудні 2019 року субсидії на оплату житлово-комунальних послуг отримували 45,8 тис. домогосподарств Закарпатської області. Середній розмір призначеної субсидії у грудні 2019 року зменшився порівняно з відповідним періодом 2018 року на 29% і становив 545,5 грн. У 2019 році за субсидіями на оплату житлово-комунальних послуг звернулось 75,2 тис. домогосподарств, що на 21% менше, ніж за відповідний період 2018 року.

Важливим показником визначення показника якості життя населення, а відповідно – бідності, є індекс людського розвитку (ІЛР) – категорія, яку використовує ООН для визначення ефективності зусиль тієї чи іншої держави у сфері соціальної політики, показником яких є рівень доходів населення, тривалість життя, рівень освіти громадян певної країни (Тематичний словник, 2009, с. 120). За 2017 рік значення ІЛР України становив 0,751. Останнім часом рівень життя в Україні, який визначається валовим національним доходом на душу населення, зріс приблизно на 9% у 2015-2017 роках (ІЛР). Аналіз ІЛР, представлений в Доповіді ПРООН про стан людського розвитку за 2019 рік, засвідчує, що Україна займає 88 місце зі 189 країн і територій. Це відносить Україну до високої категорії людського розвитку. Зауважимо, що за період з 1990 до 2018 року значення ІЛР України збільшилося на 6,3%, з 0,705 до 0,750. За цей період також збільшилась

очікувана тривалість життя при народженні на 2,1 рік, а очікувана кількість років навчання зросла на 2,7 років. Проте рівень життя, що вимірюється валовим національним доходом (ВНД) на душу населення України, зменшився приблизно на 25,6% в період між 1990 та 2018 роками (Доклад о человеческом развитии, 2019, с. 301).

Даний показник дозволить не тільки окреслити проблему бідності, але й зупинитися на інших соціальних проблемах Закарпатської області. У цьому контексті зазначимо, що розрахунки регіонального людського розвитку в Україні здійснюються за методикою, яка розроблена українськими фахівцями Держкомстату разом із Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, та включає 33 показника, які об'єднані у шість блоків у відповідності до основних аспектів людського розвитку (Регіональний людський розвиток, 2014, с. 12-15):

1. Відтворення населення, що включає в себе такі показники як сумарний коефіцієнт народжуваності, дитячу смертність, середню очікувану тривалість життя при народженні, ймовірність жінки дожити від 20 до 65 років, ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років.

2. Соціальне становище охоплює такі показники як коефіцієнт злочинності, кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, коефіцієнт підліткової народжуваності, кількість померлих від навмисного самоушкодження.

3. Комфортне життя характеризується такими показниками як забезпеченість житлом у міських поселеннях, питома вага житла, обладнаного централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, показник стану навколишнього середовища, планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, обсяг реалізованих населенню послуг.

4. Добробут охоплює рівень бідності за відносним критерієм, питому вагу домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати за середньодушовий дохід, валовий регіональний продукт на одну особу, наявність базового набору товарів тривалого користування.

5. Гідна праця включає в себе рівень зайнятості населення, рівень безробіття, частку працівників, які отримують заробітну плату менше 1,5 прожиткових мінімумів, частку працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати, рівень охоплення соціальним страхуванням.

6. Освіта включає чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком від 3 до 5 років, охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку, частку осіб із освітою не нижче «базова вища» серед населення старше 25 років, середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання.

Якщо аналізувати інтегральний регіональний індекс людського розвитку в Україні, то перше місце упродовж 2004-2009 років займала саме Закарпатська область, яка посідала перші позиції за інтегральним індексом комфортного проживання. Вже у 2010-2013 роках перше місце утримувала Харківська область, високому рангу якої сприяли високий рівень освіти, добробут населення та комфортне соціальне середовище в регіоні. Не зважаючи на втрату лідерства, Закарпатська область упродовж 2010-2013 роках також займала високі місця – 3 місце у 2010-2011 роках, 2 місце у 2012 році та 5 місце у 2013 році.

Зупинимось детальніше на показниках інтегрального індексу людського розвитку в Закарпатській області, зокрема тих, що безпосередньо пов'язані з проблемою бідності. Так, у 2013 році рівень бідності за відносним критерієм у Закарпатській області дозволив регіону посісти 7 місце в Україні. Проте, такі показники, які характеризують рівень споживання, як питома вага домогосподарств, які робили заощадження, або купували нерухомість,

кількість мінімальних продуктових кошиків, які придбати за середньодушовий дохід та валовий регіональний продукт на одну особу характеризують Закарпатську область 18, 22 та 23 місцем відповідно серед усіх регіонів України. Загалом, за рівнем добробуту Закарпатська область посіла 14 місце. Таким чином, можемо охарактеризувати бідність у Закарпатській області як одну з нагальних соціальних проблем регіону, яка повинна привертати увагу не тільки державних структур, але й недержавний сектор регіону задля спільної мінімізації бідності.

Ще однією соціальною проблемою Закарпатської області є проблема сирітства. Звичайно, що проблема сирітства існує у кожній країні, проте у різних державах, залежно від соціально-економічного становища та напрямів реалізації соціальної політики, традицій, шляхи вирішення проблеми сирітства різняться як за формою, так і за змістом.

В українському законодавстві, зокрема в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», сирітство охоплює дітей, в яких померли чи загинули батьки, та дітей, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти (Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», 2018). Відповідно, законодавство визначає статус таких дітей як діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої

батьківського піклування, – визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування.

В Закарпатській області, та в Україні загалом, проблема сирітства вирішується двома способами – влаштування таких дітей в інституційні чи сімейні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У відповідності до Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яке затверджено спільним наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту та Міністерства соціальної політики від 10 вересня 2012 року № 995/557, для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою забезпечення належного рівня задоволення їх життєвих та освітніх потреб за умов повного утримання їх за рахунок засновника, власника створюються інтернатні заклади таких типів:

1) дитячий будинок – навчальний заклад, який забезпечує розвиток, виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку;

2) загальноосвітня школа-інтернат – навчальний заклад, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

3) спеціалізована школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з поглибленим вивченням окремих предметів та курсів, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію обдарованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

4) спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;

5) загальноосвітня санаторна школа-інтернат I-III ступенів – навчальний заклад з відповідним профілем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують тривалого лікування (Положення про дитячі будинки..., 2012).

Не зважаючи на покладені завдання на інтернатні установи щодо виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, результатом проживання дитини в умовах інтернатного закладу є її непідготовленість до самостійного життя, до пошуку роботи та її збереження в умовах безробіття, невміння організувати свій побут, дозвілля, створити і зберегти сім'ю. У зв'язку з цим існує нагальна потреба в осмисленні соціально-педагогічних умов, що створюються різними закладами навчання, виховання та утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. щодо їх первинної соціалізації та в розробці відповідно до цих умов сучасного науково-методичного і програмного забезпечення (Бережна, 2013, с. 15). У цьому контексті зауважимо, що в Закарпатській області розпорядженням голови Закарпатської державної адміністрації від 12.12.2011 року № 797 схвалена «Регіональна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на 2012-2017 роки», яка не тільки визначає пріоритетність влаштування дитини в сім'ю, але й передбачає реформування системи закладів із створенням умов для проживання та виховання дітей, наближених до сімейних (Закарпатська ОДА, 2011).

Відтак, сьогодні науково доведено та вже на державному рівні визнано невідповідність інтернатної системи утримання дітей, оскільки вона хоч і забезпечує вирішення найважливішої проблеми фізичного виживання дітей в умовах відсутності турботи біологічних батьків, проте вона не сприяє ефективному здійсненню процесу їхньої соціалізації. Пошук оптимальних умов розвитку осиротілих дітей вимагає не соціальної ізоляції, а інтеграції їх в соціум, що забезпечується пріоритетністю в державній політиці сімейних форм влаштування дітей, даної категорії. Під сімейними формами утримання

та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування слід розуміти законодавчо визначені форми організації життєзабезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які передбачають їх утримання та виховання в сім'ї. Згідно діючого законодавства, в Україні діють такі юридично визнані сімейні форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення, опіка (піклування), дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї.

У 2017 році на Закарпатті збільшилась кількість дітей, яких взяли на облік як таких, що проживають у функціонально-неспроможних сім'ях. На початку 2017 року їх було 709, вони мешкали у 294 родин, де батьки, або особи, що їх замінюють, ухиляються від виконання своїх батьківських обов'язків. У січні цифри становили – 770 дітей у 290 сім'ях. Причину збільшення кількості зазначеної категорії дітей фахівці вбачають у несприятливій соціально-економічній ситуації в країні, неналежному виконанню батьками своїх обов'язків по вихованню та утриманню дітей. Гострота проблеми сирітства, зокрема соціального сирітства, у Закарпатській області пов'язана із трудовою міграцією

Збільшилась і кількість дітей, які систематично залишають місце постійного проживання (з 19 дітей станом на 1 січня 2017р. до 25-ти станом на початок 2018 р.), а також кількість дітей, які перебувають на обліку з приводу жорстокого поводження. Станом на початок 2015 р. на обліках перебувало 52 дитини, станом на 2016 р. – 47, на початку 2017 р. – 42, а на початку 2018 р. – 61. Впродовж 2017 року взято на облік 67 дітей цієї категорії (впродовж 2016 р. – 39). Разом з тим, у 2017 році зменшилась кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на 45 осіб (станом на початок 2017 р. – 2261, станом на 1 січня 2018 – 2216). Більшість дітей охоплено сімейними формами виховання. Перебуває під опікою/піклуванням та проживає у сім'ях громадян 1485 дітей, знаходиться на вихованні у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях 380 дітей. У дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, які

переїхали з Донецької та Луганської областей виховуються 18 дітей. Відсоток охоплення сімейними формами виховання становить 85 % або 1883 дитини.

Служби у справах дітей області систематично працюють над розвитком сімейних форм виховання. Впродовж 2017 року в області набули правового статусу 250 дітей, до сімейних форм виховання влаштовано 265. Зокрема, 51 – усиновлено, 156 – передано під опіку/піклування, 24 – влаштовано до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, 8 – повернуто на виховання до батьків, 26 дітей влаштовано у сім'ї майбутніх опікунів/піклувальників.

За даними служб у справах дітей райдержадміністрацій та міськвиконкомів на території області проживає 576 усиновлених дітей, за умовами проживання та виховання яких здійснюється нагляд.

Нині на Закарпатті функціонує 45 дитячих будинків сімейного типу (274 вихованці) та 61 прийомна сім'я (124 дитини). Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які знаходяться на вихованні у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях – 398 (Закарпатська ОДА, 2017).

У 2018 році на обліку служб у справах дітей області перебувають 2155 дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, або 0,7% усього дитячого населення. Із загальної кількості дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування 561 дитина (26%) підлягають усиновленню (у т.ч. 313 дітей перебувають на вихованні у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях). Більшість дітей – це діти старше 11 років (70,8% або 397 дітей), віком від 6 до 10 років – 19,8% або 111 дитина; віком від 3 до 5 років – 8% або 45 дітей; віком до 3 років – 1,4% або 8 дітей.

Аналізуючи соціальну проблему сирітства в Закарпатській області можемо стверджувати, що вона є актуальною, хоч і не гострою. Проте, звернувши увагу на тенденції трудової міграції, безробіття, бідності в Закарпатській області, можна прогнозувати загострення проблеми сирітства.

Тому, сирітство і надалі залишається однією з важливих соціальних проблем, яка потребує постійної уваги державних та недержавних організацій у сфері захисту прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Внаслідок військового конфлікту на Сході України, політичних трансформацій і територіальних змін 2014-2015 років в Україні з'явилася нова група людей, які потребують допомоги – внутрішньо переміщені особи, що загострило в Україні внутрішню міграцію як соціальну проблему. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», 2018). Станом на 1 квітня 2019 року, за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб, взято на облік 1 369 787 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим. Кількість розселених в Закарпатській області складає 3 тис. 980 осіб, з яких 1 тис. 006 дітей і 1 тис. 152 інвалідів та осіб похилого віку, що є одним з найнижчих показників по Україні (Державна служба України з НС, 2019).

Вимушено переміщені особи внаслідок військового конфлікту та, власне, міграції стикнулися з низкою проблем, які носять соціальний, психологічний, юридичний, економічний характер. Таким людям сьогодні надаються спектр послуг з боку держави, але такі послуги є короткотерміновими, спрямованим на задоволення першочергових потреб і не передбачають інтеграцію та адаптацію внутрішньо переміщених осіб в приймаючих їх громадах. На фоні складностей інтеграції внутрішньо переміщених осіб у приймаючих громадах, що пов'язано не тільки з

ситуацією, яка склалася на Сході України, але й різними політичними поглядами, невизначеністю в оцінці подій історичного минулого українського народу, проблеми соціально-економічного становища українського суспільства неминуче ведуть до ускладнення соціальних процесів у громадах, виникнення конфліктних ситуацій. Більше того, соціальні працівники, психологи, педагоги, фахівці недержавних організацій та інші спеціалісти, які працюють з внутрішньо переселеними особами на місцях, стикаються з нестачею внутрішнього ресурсу, знань у роботі з відповідною категорією клієнтів, професійним вигоранням, що вимагає заходів з підвищення їх кваліфікації, здійснення профілактичних заходів професійного вигорання, проведення інтерв'язій. Тому, можемо говорити, що соціальні проблеми, пов'язані з внутрішньо переселеними особами, носять комплексний характер.

На початку виникнення явища внутрішньо переселених осіб держава та громадянське суспільство мобілізувалися для задоволення основних потреб внутрішніх переселенців. Держава координує свої заходи реагування на надзвичайну ситуацію щодо внутрішньо переміщених осіб через Міжвідомчий координаційний штаб, роботою якого керує Державна служба України з надзвичайних ситуацій; громадянське суспільство жертвує їжу та одяг, спеціалісти працюють на волонтерських началах. Проте, ця допомога слабшає у зв'язку з погіршенням соціально-економічним становищем суспільства, слабкістю економіки та підвищенням інфляції, спрямуванням акценту допомоги на потреби української армії.

Восени 2014 року Постановою Кабінету Міністрів від 1 жовтня 2014 р. №505 «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» було запроваджено спеціальну щомісячну адресну допомогу особам, переміщеним з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції: для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг. Така

грошова допомога призначається на сім'ю та виплачується одному з її членів за умови надання письмової згоди довільної форми від інших членів сім'ї про виплату грошової допомоги цій особі у таких розмірах:

- для осіб, які отримують пенсію, та дітей – 1000 гривень на одну особу (члена сім'ї);
- для осіб з інвалідністю I групи та дітей з інвалідністю – 130 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- для осіб з інвалідністю II групи – 115 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- для осіб з інвалідністю III групи – прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність;
- для працездатних осіб – 442 гривні на одну особу (члена сім'ї).

Зазначається, що загальна сума допомоги на сім'ю розраховується як сума розмірів допомоги на кожного члена сім'ї та не може перевищувати 2400 гривень (Постанова КМУ «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг», 2015).

Нагальною проблемою внутрішньо переміщених осіб є працевлаштування. Кабінет Міністрів України вніс зміни у порядок звернення за допомогою по безробіттю, спростивши доступ внутрішньо переміщених осіб до такої допомоги та реалізацію права на працю. Нові процедури дозволяють використовувати електронні дані про державне соціальне страхування як основу для підтвердження інформації про страховий стаж внутрішньо переміщених осіб. Проте, спад в економіці держави призвів до ослаблення ринку праці. Коли переселенці звертаються до центрів зайнятості, їм, як правило, пропонують роботу з низькою заробітною платою, яка не покриває витрати на оренду житла. Внутрішньо переміщені особи почали повідомляти про проблеми дискримінації при пошуку роботи. Можливі роботодавці відмовляються брати на роботу переселенців через політичні причини – звинувачуючи їх у підтримці

антиурядових сил – або тому, що вважають, що вони незабаром поїдуть назад додому (Регіональне представництво УВКБ ООН, с. 8).

Актуальною проблемою є психологічний вплив конфлікту та переміщення на внутрішньо переміщених осіб, особливо на дітей, які стають свідками жахливих убивств і руйнувань, страху під час втечі, запеклих політичних спорів, навіть між людьми, яких вони люблять. Більшість внутрішньо переміщених осіб, особливо діти, пережили психологічну травму та потребують допомоги досвідчених психологів, які в більшості випадків працюють на волонтерських засадах. Очевидним фактом є те, що психологів не вистачає, а та мала кількість спеціалістів стоять перед загрозою професійного вигорання.

Зважаючи на весь спектр проблем внутрішньо переселених осіб, зазначимо, що політика щодо цих осіб повинна забезпечити гідні умови для життя та праці постраждалих осіб (Макарова, 2015, с. 175). Закарпатська обласна рада прийняла програму «Турбота», метою якої є надання допомоги громадянам України, які переїхали зі східних областей України. 1.8 мільйонів гривень було виділено на потреби транспортування, розміщення і забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб. Фінансування було розподілено рівномірно між 13 районами та п'ятьма основними містами. Більша частка фінансування була виділена на забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом. Всі внутрішньо переміщені особи, за повідомленнями Управління Верховного Комісара у справах біженців ООН, перебувають в утепленому житлі, і потреби в переїзді немає. Влада, однак, намагається мати певну довгострокову перспективу й запланувати забезпечення житлом, розглядаючи можливості збільшення потужностей прийому. З цією метою органи влади перевіряють залишені об'єкти, що не експлуатуються, які потребують незначного ремонту і які можна було б передати в комунальну власність (Регіональне представництво УВКБ ООН, с. 93). Також, допомога внутрішньо переселеним особам у Закарпатській

області надається Червоним Хрестом та Управлінням Верховного Комісара у справах біженців ООН.

Ще однією соціальною проблемою, яка має місце в Закарпатській області є проблема міграції. Під міграцією населення розуміємо територіальне переміщення індивідів, пов'язане зі зміною місця проживання на певний термін або постійно, незалежно від регулярності, тривалості, цільової спрямованості (Ігнатюк, 2008, с. 79). За визначенням Міжнародної організації з міграції, міграція – це переміщення осіб від місця їх постійного проживання в межах країни або за кордон (Glossary on migration, 2019, с. 135).

Починаючи з 1994 р. в Україні стабільно спостерігається від'ємне сальдо міграції, відтоді лише за рахунок найбільш активних та ініціативних українців, які залишили Україну з метою працевлаштування за кордоном, загальна кількість населення держави щорічно скорочується приблизно на 90 тис. осіб (Лукашевич, Сингаевская, Бондарчук, 2004, с. 52). Україна є одним з найбільших донорів робочої сили в Європі. Невисокий рівень доходів і обмежені можливості зайнятості із задовільними умовами та заробітною платою обумовлюють виїзд частини працездатного населення з України, перш за все з метою працевлаштування (Українське суспільство: міграційний вимір, 2018, с. 76). На жаль, однозначної інформації щодо масштабів та регіональних особливостей транскордонної трудової міграції українців немає, але аналіз існуючих даних дає підстави стверджувати, що її розміри становлять дуже вагомий частку інвестиційного і соціального фінансового ресурсу держави. За неофіційними підрахунками експертів, протягом останніх двох десятиліть за кордоном постійно працюють від 2 до 7 мільйонів українців, хоча дані окремих дослідників можуть між собою істотно різнитися (Прибиткова, 2002, с.157).

Трудова міграція, і внутрішня, і міжнародна, стала звичним явищем в економічному житті українського суспільства. Серед тих, хто працює, кожний п'ятий має роботу в іншому населеному пункті України. Найбільші

частки працюючих не за місцем свого проживання зафіксовані на Заході, в невеликих містах і сільській місцевості. Протягом 2012-2018 рр. майже втричі зросла чисельність громадян, налаштованих на роботу за кордоном (Петрушина, 2018, с. 177).

Закарпатська область України має оригінальне сусідське розміщення щодо країн ЄС. У межах України край межує тільки з Львівською (на відтинку 85 км) та Івано-Франківською (180 км) областями виключно по гірських хребтах. У той же час сусідами Закарпатської області є чотири держави ЄС – Польща (протяжність спільного кордону становить 32,6 км), Словаччина (98,5 км), Угорщина (136,7 км) та Румунія (біля 204 км). Отже, цей фактор є унікальним серед усіх прикордонних областей України. Державний кордон з країнами ЄС простягається як по гірських хребтах, так і рівнинній території, на значній протяжності – уздовж р. Тиса та її притоків. Відстані по авто- і залізничних шляхах від Ужгорода до столиць дев'яти європейських країн значно коротші за аналогічні відстані до Києва (790 км). До прикладу, до столиці Угорщини (м. Будапешт) відстань від Ужгорода складає 360 км, до столиці Словаччини (м. Братислава) – 580 км, до австрійського Відня – 620 км. Відстань до німецького Берліна є не набагато більшою за українську столицю – 840 км. Це ж стосується румунського Бухареста та польської Варшави – 850 км. Відстань до чеської Праги становить 900 км. Отож, відповідне вигідне геополітичне розташування Закарпаття зумовлює значні потоки трудової як легальної, так нелегальної міграції до країн ЄС та інших країн (Зан). Трудова міграція є складовою міграційних процесів населення Закарпаття, що має історичну основу, характеризується великими масштабами охоплення працездатного населення, що зумовлено дією п'яти основних чинників:

- геополітичних зрушень, які відбулися внаслідок розпаду СРСР та отриманню Україною статусу незалежної суверенної держави;
- лібералізації державного контролю за процесами трудової міграції, що зумовлена курсом України на євроінтеграцію;

- суттєвих відмінностей в рівні та темпах економічного розвитку європейських країн, включаючи сусідні із Закарпаттям держави;
- етнічної складової трудових мігрантів, мови, родинних зв'язків, подібної ментальності, спільних систем комунікацій та транспорту;
- лібералізації режиму в'їзду в країни ЄС та географічної близькості до європейських країн (Мікловда, Пітюлич, 2013, с. 325).

Дія зазначених чинників в сукупності із диспропорціями, які склалися у сфері соціально-трудова відносин, ринку праці та зайнятості генерує умови для масштабної трудової міграції працездатного населення Закарпатської області, яка за експертними оцінками становила у 2012 році 175 000 осіб працездатного віку. Чітко визначилися вектори трудової міграції – східний (переважно Росія) та західний (переважно країни ЄС).

3.2 Ефективні моделі соціального підприємництва (на прикладі Закарпатської області)

В умовах загострення соціальних проблем на тлі соціально-економічної кризи в Україні, пошук ефективних шляхів їх вирішення є одним з пріоритетів соціальної роботи. Соціальне підприємництво є одним з таких способів, ефективність якого розглянемо на прикладі функціонування таких практик в Закарпатській області. Для якісного дослідження моделей соціального підприємництва використовувався метод кейс стаді (програма дослідження подана у додатку А), який мав на меті розглянути діяльність соціальних підприємств за такими параметрами:

1. Історична довідка (коли та з якою метою (ідеєю) була створена організація, кому належала ініціатива створення, основні етапи становлення організації, нинішній стан справ організації, релігійні та етнокультурні особливості).

2. Опис організації (організація роботи, опис приміщення, цільова категорія клієнтів, статистичні дані роботи організації, ідеологічні установки в організації).

3. Структура організації (скільки спеціалістів працює в організації, яке їх професійне спрямування).

4. Партнери організації (співпраця з іншими недержавними організаціями, партнерство з державними структурами, співробітництво із закордонними партнерами).

5. Фінансування (основні джерела фінансування, спрямованість фінансів соціального підприємства).

6. Проблеми в роботі організації (основні труднощі в організації та здійсненні діяльності соціального підприємства, труднощі у співпраці з партнерами, проблеми у роботі з клієнтами).

7. Методи роботи (організація та здійснення самого соціального підприємництва, методи пошуку клієнтів, на вирішення яких соціальних проблем спрямована діяльність, ефективність соціального підприємства).

8. Перспектива роботи (розширення діяльності, зміна моделі діяльності, плани на майбутнє) (Кацьора, 2018, с. 110).

Такі критерії дозволили глибоко проаналізувати діяльність неприбуткових організацій, які займаються соціальним підприємництвом, а також розглянути основні моделі таких підприємств, особливості їх функціонування в Закарпатській області.

Згідно з документальним методом відбору соціальних підприємств, а також методом снігової кулі виявлено, що в регіоні наразі функціонують чотири соціальні підприємства. Не зважаючи на малу кількість таких організацій, вдалося якісно вивчити їх діяльність. Отже, в Закарпатській області функціонують такі соціальні підприємства: благодійний фонд «Терра Деї» (м. Берегово), соціальний центр для молоді з обмеженими можливостями «Парасолька» (м. Тячів), дитячий будинок милосердя

«Добрий самаритянин» (с. Велика Добронь, Ужгородський район) та благодійний фонд «Райдуга» (с. Павлово, Ужгородський район).

Перш ніж розглянути вищезгадані соціальні підприємства згідно визначених критеріїв, зупинимося на їх предметній діяльності для розуміння їх основних напрямків роботи (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Основні характеристики соціальних підприємств Закарпатської області

Назва підприємства	Організаційно-правова форма діяльності	Цільові соціальні групи	Мета діяльності
Терра Деі	Благодійний фонд	Багатодітні та малозабезпечені сім'ї, які проживають у сільській місцевості	Задоволення потреб цільової групи у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок, прибуткового ведення господарства, сприяння підвищенню рівня прибутковості сільськогосподарського виробництва, сприяння підвищенню рівня підприємності сільських громад, підвищенню рівня зайнятості сільського населення, задоволення та захист професійних, економічних, майнових та соціальних і інших спільних інтересів сільгоспвиробників
Парасолька	Соціальний центр	Молодь з розумовими та фізичними вадами	Соціалізація та інтеграція цільової категорії в суспільство
Добрий самаритянин	Недержавний дитячий будинок	Діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, напівсироти або діти, що перебувають у складному соціальному середовищі, діти з інвалідністю	Забезпечення умов виховання цільової категорії, наближених до сімейних, соціально-психологічна та фізична реабілітація цільової категорії
Райдуга	Благодійний фонд	Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування	Забезпечення умов виховання цільової категорії, наближених до сімейних

Джерело. Розроблено автором за результатами проведення кейс-стаді

Отже, благодійний фонд «Терра Деї» є дорадчим центром і свою діяльність спрямовує на допомогу селу, на задоволення потреб особистих та фермерських господарств, приватних землекористувачів, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок, прибуткового ведення господарства, сприяння підвищенню рівня прибутковості сільськогосподарського виробництва, сприяння підвищенню рівня підприємності сільських громад, підвищенню рівня зайнятості сільського населення, задоволення та захист професійних, економічних, майнових та соціальних і інших спільних інтересів сільгоспвиробників. Вже дев'ять років реалізує проект надання багатодітним сім'ям теплиць для вирощування ранніх овочів, що є хорошим джерелом прибутку для низинних районів Закарпатської області.

Соціальний центр для молоді з обмеженими можливостями «Парасолька» – єдиний на Закарпатті центр-інтернат для 25 молодих людей з розумовими та фізичними вадами, які до того проживали у Вільшанському дитячому будинку-інтернаті (Хустський район). Цей заклад став для молодих людей альтернативою психоневрологічному диспансерові, куди після досягнення певного віку переводяться випускники інтернату. Там фактично особистість не мала б розвитку і в перспективі – жодних шансів інтеграції у суспільство.

Дитячий будинок милосердя «Добрий самаритянин» – це перший недержавний дитячий будинок на території країн СНД. Тут виховуються діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, напівсироти або діти, що перебувають у складному соціальному середовищі незалежно від віросповідання чи етнічного походження. Часто це діти з важкими захворюваннями – церебральним паралічем, порушенням опорно-рухового апарату, розладами мовлення.

Благодійний фонд «Райдуга» заснував дитячий будинок «Сім'я», в якому виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також особи з їх числа, з метою їх соціальної адаптації.

Розглянувши предметну діяльність соціальних підприємств Закарпаття, перейдемо до їх становлення. Історичними особливостями соціальних підприємств в Закарпатській області є те, що ініціатива їх створення належала зарубіжним донорам. Починаючи з середини 90 років ХХ століття, до Закарпатської області навідувалися благодійники та меценати з західноєвропейських країн та США. Бачачи критичний стан функціонування соціальних закладів та служб, вони почали вливати фінансові ресурси на їх підтримку та створення закладів європейського зразка для належного задоволення потреб клієнтів, з якими вони працюють.

Так, історичними витоками діяльності благодійного фонду «Терра Деї» став приклад діяльності міжнародного благодійного фонду «Доркас» (Dorcac Aid International) в Румунії. Починаючи з 2001 року, «Доркас» реалізовував соціальний проект у Румунії з метою покращення ефективності реформування румунських сіл. Проект передбачав навчання селян з метою ефективного вирощування сільськогосподарських продуктів на маленьких ділянках, а відтак – самозабезпечення домогосподарств у сільських місцевостях. На прохання дрібних фермерів Закарпатської області «Доркас», на базі «Терра Деї», розпочав подібний проект в Закарпатській області, де з лютого 2003 року організація успішно працює.

Відкриттю соціального центру «Парасолька» у 2009 році передувала велика робота благодійного фонду «Комітет медичної допомоги в Закарпатті» на чолі з директором Наталією Кабацій та дирекції Вільшанського дитячого будинку-інтернату. Вони знайшли однодумців зі Швейцарії, де функціонує аналогічний центр, на прикладі якого працює «Парасолька». Швейцарські благодійники з ініціативи Анни-Марі Штайнер (Anna Maria Steiner), Моніки Фішер (Monica Fisher) та Руди Ізелян (Ruda Izelyan) відвідали Закарпаття і, побачивши умови проживання вихованців

інтернату у Вільшанах, вирішили допомогти у проблемі подальшої соціалізації випускників інтернату. Згодом, швейцарці зібрали кошти для придбання будівлі соціального центру «Парасолька», щоб поселити тут вихованців Вільшанського дитячого будинку-інтернату. Важливим для швейцарських благодійників було побудувати будівлю майбутнього центру в місті, а не на периферії. Тому, «Парасольку» вирішили побудувати у м. Тячів. Наразі організація функціонує як філія Вільшанського будинку-інтернату.

Що стосується дитячого будинку «Добрий самаритянин», то його історія починалася з початку 90-их років ХХ століття. Саме на початку 1992 року представники нідерландської благодійної організації «Фонд допомоги Східній Європі» (Stichting Hulp Oost-Europa), які були вірниками Реформатської церкви, почали відвідувати інтернати, психіатричні лікарні та відділення, оздоровчі табори. Зі слів директора дитячого будинку милосердя Василя Катка, голландські благодійники побачили безгосподарність, антисанітарію та відсутність цілеспрямованого гуманного виховання дітей. Тому, вони вирішили надавати гуманітарну допомогу у вигляді харчових продуктів, книг для дітей, Біблії тощо. На будівництво дитячого будинку голландських благодійників спонукало нецільове використання гуманітарної допомоги. У березні 1995 року була зведена будівля і 1 грудня 1995 року дитячий будинок був офіційно відкритий і переданий Закарпатській реформатській церкві, якій він з того часу належить.

Особливості становлення благодійного фонду «Райдуга» кардинально не відрізняються від інших. Ідея створення фонду належить американському лікарю-місіонеру Енріке де ла Педра (Enrique de la Pedra), який придбав будинок, на базі якого і функціонує дитячий будинок. Благодійний фонд почав функціонувати з грудня 2003 року. Досвід роботи Марія та Василь Луцьо, які власне виховують дітей та опікуються дитячим будинком, переймали у Румунії та в дитячому будинку сімейного типу в м. Ірпінь (Київська область).

Таким чином, становлення неприбуткових організацій, які реалізують соціальне підприємництво в Закарпатській області, пов'язане із зарубіжною допомогою і на початку своєї діяльності не передбачало безпосереднє здійснення соціального підприємництва. Кожен з чотирьох проектів мав на меті виключно благодійну допомогу, а соціальне підприємництво виникло як похідне явище в ході діяльності досліджуваних організацій.

Наступним критерієм у дослідженні організацій, які займаються соціальним підприємництвом, є опис, який передбачає висвітлення роботи соціального підприємства.

Оскільки більшу частину роботи благодійний фонд «Терра Деї» реалізовує безпосередньо за місцем проживання клієнта, то для адміністративної роботи використовує офісне приміщення. Свою діяльність фонд реалізує через досягнення наступних завдань:

- 1) сприяння сільськогосподарському розвитку регіону шляхом надання необхідної методичної і практичної дорадчої допомоги висококваліфікованими фахівцями різних сільськогосподарських профілів;
- 2) сприяння соціальній реабілітації малозабезпечених та безробітних;
- 3) надання теоретичної та практичної допомоги у створенні сільськогосподарських господарств, їх державній реєстрації;
- 4) надання рекомендацій для вибору відповідного сортового набору культур, оцінки якості насіння та посадкового матеріалу, які найбільше відповідатимуть існуючим ґрунтовим та кліматичним умовам;
- 5) створення нових робочих місць з метою збільшення зайнятості населення, підвищення професійного рівня сільського населення;
- 6) створення та допомога у створенні «еталонних» господарств стимулювання вирощування екологічно чистої продукції;
- 7) розвиток співпраці з подібними фондами;
- 8) надання благодійної допомоги малозабезпеченим громадянам та багатодітним сім'ям;

9) організація та проведення виставок сільськогосподарської продукції;

10) проведення конференцій та семінарів.

У цьому контексті зауважимо, що важливим елементом роботи з клієнтами є не тільки надання їм інструментарію роботи, але й їх навчання для ефективного та якісного вирощування сільськогосподарських культур. Як склалася практика, цільовою категорією клієнтів «Терра Деї», в основному, є багатодітні сім'ї, які проживають у сільській місцевості. За словами директора благодійного фонду «Терра Деї» Олександра Омельченка, саме робота з багатодітними сім'ями має найбільший соціальний ефект, адже дозволяє охопити більшу кількість осіб, яким можна допомогти.

Серед статистичних показників роботи дорадчого центру можна виділити чимало, серед яких назовемо наступні:

1) проведено 284 занять у 86 населених пунктах п'яти районів Закарпатської області на угорській та українській мовах на різні сільськогосподарські теми, в яких взяло участь 6138 осіб;

2) спеціалісти дорадчого центру співпрацювали з 364-ма виробниками сільськогосподарської продукції, надавали консультації на різні питання стосовно сільськогосподарського виробництва;

3) за допомоги благодійного фонду «Терра Деї» виробники сільськогосподарської продукції мали можливість декілька разів поїхати до Угорщини для обміну досвідом та вдосконалення навичок;

4) проведено декілька інформаційно-просвітницьких заходів, семінарів, конференцій на теми вирощування овочів у закритому та відкритому ґрунті, вирощування польових культур, садівництва та виноградарства;

5) на сторінках преси вийшло 247 публікації.

Діяльність благодійного фонду «Терра Деї» має досить потужні результати роботи, які мають не тільки кількісний, але й якісний характер. В

основному, результати роботи благодійного фонду оцінюються за соціальним статусом сім'ї, яка є клієнтом організації.

Соціальний центр «Парасолька» займає територію близько двох гектарів, де розміщуються приміщення для проживання вихованців, адміністративні приміщення, дитячий спортивно-оздоровчий майданчик, музичний зал, а також територія для здійснення сільського господарства. Також у соціальному центрі виділені приміщення для майстерень, зокрема це є гіпсова, деревообробна, свічкова, ткацька, фальцювальна та креативна майстерні. Усі ці умови створені для 25 молодих людей віком від 18 років з розумовими та/або фізичними вадами, які до того проживали у Вільшанському дитячому будинку-інтернаті.

Результати роботи важко описати статистичними показниками, але є відчутні якісні результати роботи соціального центру «Парасолька», які, в основному, будуються на інтеграції цільової групи у соціум. За словами керівника закладу О. Лукач, вихованці закладу є самостійними, більшість з них є зареєстрованими в соціальних мережах, вони активно допомагають у господарстві, організовують виступи та ярмарки, а одна вихованка навіть вийшла заміж. Загалом, ця робота спрямована не тільки на інтеграцію вихованців у суспільство, але й створення для них сімейного оточення.

Подібним з точки зору опису організації, який передбачає висвітлення організації роботи соціального підприємства, до соціального центру «Парасолька» є дитячий будинок «Добрий самаритянин». Від початку заклад складався лише з одного корпусу, згодом були побудовані нові житлові корпуси спеціально пристосовані для дітей з інвалідністю. На території у 9 гектарів розміщується центральний корпус, бібліотека, терапевтичний кабінет, комп'ютерний клас, зелена зона для відпочинку, басейн, спортивні майданчики, ферма, фруктовий сад, теплиці, пасіка, конюшня, пекарня, рибний ставок, діє швацька майстерня та майстерня з ремонту інвалідних візків. В автопарку – кілька тракторів, комбайн, автобуси. На 50 гектарах землі вирощуються зернові для годування худоби. За допомоги голландських

меценатів встановлено автономне опалення – твердопаливні котли на дровах та вугіллі, а також 8 сонячних батарей. Медичні кабінети обладнані як для планових оглядів медсестрами, так й для терапії від приїжджих лікарів, функціонує кабінет стоматології. Житловий корпус містить 9 кімнат, в кожній з яких розміщується по 6-8 дітей, що поділені за віком та розвитком. Кімнати обладнані санвузлом з ванною. В корпусах розміщені пральна кімната із сушкою, на території сиротинця є ігровий майданчик та футбольне поле. У 2005 році зведено гостьовий будинок для прийому іноземних гостей, що обладнаний 60-місний конференц-залом.

Вихованці дитячого будинку «Добрий самаритянин» – лише дівчата від 2 років до 12 років незалежно від віросповідання чи етнічного походження. Загалом таких дітей, які виховувалися у дитячому будинку 117. Багато дітей потрапляє у 3-4 річному віці з державних дитячих будинків, в тому числі й такі, що не вміють говорити. Завдяки перебуванню у дитячому будинку «Добрий самаритянин» майже всі діти можуть говорити. Частина дітей, які відстають у розвитку, навчається безпосередньо у притулку, інші навчаються у місцевій школі. Діти можуть вільно пересуватися селом, відвідують за бажанням музичну школу, церкву та гуртки, спілкуються із односельцями.

Благодійний фонд «Райдуга» є сільською садибою, яка складається з двох будинків та підсобного господарства, де наразі виховуються 12 дівчат віком від 18 до 23 років. Молоді дівчата є випускницями Домбоківської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат I-II ступенів Закарпатської обласної ради та Часлівецької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат I-II ступенів Закарпатської обласної ради. Загалом, вихованцями благодійного фонду стали 57 дівчат, з яких на даний момент проживає 12. Строк перебування дівчат визначається індивідуально відповідно до життєвої ситуації та самостійності тієї чи іншої вихованки.

Перейдемо до професійної структури досліджуваних організацій. Благодійні фонди «Терра Деї» та «Райдуга», не дивлячись на різну специфіку діяльності, не потребують великих кадрових ресурсів. Так, у благодійному

фонді «Терра Деї» працюють п'ятеро спеціалістів: керівник виконує адміністративні функції, бухгалтер, агроном та лікар ветеринарної медицини, які консультують цільову групу з відповідних питань, а також юрист, на якого покладені правова сторона роботи організації. Благодійний фонд «Райдуга» функціонує силами керівника організації та агронома, який відповідальний за сільськогосподарську частину роботи.

Для якісного здійснення роботи у соціальному центрі «Парасолька» вже потрібний ширший кадровий потенціал. Тому, організацією роботи займаються 22 спеціаліста: адміністративний персонал, медичні працівники, соціальні працівники, няні, кухарі, трудовий реабілітолог. Єдине, організації не вистачає психолога для якісного психологічного супроводу вихованців закладу.

Ще більша кількість спеціалістів залучена до роботи дитячого будинку «Добрий самаритянин», всього 42 особи, з яких 22 фахівців орієнтовані на роботу безпосередньо з дітьми, медичні працівники, гідротерапевт, три бухгалтери, охоронці тощо. Як бачимо, кадровий потенціал кожної організації є дуже різним, що залежить від масштабів діяльності, фінансових можливостей, цільової групи та предмету діяльності організації.

Важливим елементом аналізу соціальних підприємств є їх взаємодія з партнерськими організаціями. Так, благодійний фонд «Терра Деї» має широке коло партнерів на рівні неурядових організацій, співпраця з якими формується в рамках стратегічних цілей організації у сфері допомоги малозабезпеченим родинам, їх навчанні та розвитку трудового потенціалу цих сімей. Проте, співпраця з державними організаціями є менш потужною та знаходиться на низькому рівні. Частково благодійний фонд співпрацює з Березівський міським та районним центрами зайнятості з метою самозайнятості цільової категорії клієнтів. Також організація має зарубіжних партнерів в особі угорських урядових та неурядових організацій, які в основному виступають фінансовими донорами благодійного фонду «Терра Деї».

Протилежною є ситуація у соціальному центрі «Парасолька», де співпраця з державними організаціями є більш тісною. Зокрема, важливими партнерами організації виступають Тячівська районна державна адміністрація та Тячівська міська рада, які допомагають як у фінансуванні соціального центру, так і в дорадчій роботі. Стратегічним партнером організації є благодійна організація «Комітет Медичної Допомоги в Закарпатті», яка надає психологічну допомогу цільовій категорії клієнтів, а також реалізують спільні соціальні проекти з соціальним центром. Тобто, мережа співпраці соціального центру «Парасолька» є збалансованою і у рівній мірі представлена як державними, так у неурядовими організаціями.

Дитячий будинок «Добрий самаритянин» має широке коло зарубіжних партнерів, зокрема підтримується зв'язок з голландською благодійною організацією «Фонд допомоги Східній Європі» (Stichting Hulp Oost-Europa) та угорськими неурядовими організаціями. Важливо зазначити, що надійним партнером організації виступає Закарпатська реформатська церква, яка опікується дитячим будинком. Співпраця з державними організаціями має формальний характер та є на низькому рівні.

Мережа партнерських організацій благодійного фонду «Райдуга» є широкою та включає в себе як державні, так і недержавні структури. Серед них активними партнерами благодійного фонду виступають Домбоківська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-II ступенів Закарпатської обласної ради та Часлівецька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-II ступенів Закарпатської обласної ради, вихованці яких є цільовою категорією клієнтів благодійного фонду. Серед державних організацій відбувається активна співпраця зі службою у справах дітей Закарпатської обласної державної адміністрації у сфері захисту прав дітей, які виховуються у благодійному фонді. Серед неурядових організацій партнерами організації є благодійний фонд «Проекта ТАЧ», який активно підтримує вихованців благодійного фонду.

Таким чином, мережа партнерських організацій досліджуваних соціальних підприємств є доволі широкою, а їх співпраця є важливою складовою роботи кожної з організацій. Відзначимо, що відслідковується низький рівень співпраці досліджуваних організацій з органами державної влади, що негативно впливає на цільову категорію клієнтів кожної з організацій та незлагодженість взаємодії неприбуткових організацій з державними структурами.

Наступним критерієм оцінки соціальних підприємств в Закарпатській області є їх фінансова спроможність та основні джерела фінансування організацій. Звичайно, організації потребують ресурсів, насамперед фінансових, для реалізації їх статутних цілей, проте досліджувані організації не в повній мірі утримуються за рахунок соціального підприємництва, а й мають інші джерела фінансування.

Благодійний фонд «Терра Деї» основну частину свого бюджету отримує через проектну діяльність, основними донорами якої виступають урядові структури Угорщини. В свою чергу, така діяльність дозволяє реалізовувати стратегічні цілі організації, а також утримувати та розвивати соціальне підприємництво дорадчого центру.

Особливістю бюджетної частини соціального центру «Парасолька» є те, що значну частину коштів організація отримує від бюджету Тячівської державної адміністрації та Тячівської міської ради. Зокрема, кошти місцевого бюджету витрачаються на заробітну плату працівників соціального центру та оплату житлово-комунальних послуг. Таким чином, можемо говорити про те, що соціальний центр «Парасолька» частково діє на основі соціального замовлення. Крім того, організація отримує фінансування від благодійників, цільової допомоги громадян, а також організовує ярмарки, де продаються вироби вихованців закладу.

Дитячий будинок «Добрий самаритянин» більшу частину своїх доходів отримує від соціального підприємництва, а також за підтримки голландської благодійної організації «Фонд допомоги Східній Європі». Схожою ситуація з

фінансуванням є у благодійного фонду «Райдуга», які отримують свої доходи з реалізації продукції, яку вирощують, а також за підтримки американського мецената Енріке де ла Педра.

Підсумовуючи фінансування досліджуваних організацій, можемо стверджувати, що соціальне підприємництво не в повній мірі забезпечує їх діяльність, але є ефективним базисом для фінансової незалежності неприбуткових організацій. Зауважимо, що більшу частину фінансування соціальним підприємствам Закарпатської області приносить проектна діяльність та підтримка зарубіжних донорів. Проте, прослідковуються елементи державної підтримки на основі соціального замовлення.

Щодо проблем в роботі організацій, то кожна з досліджуваних стикається з подібними труднощами. Кожна з них вказує на недосконалість нормативно-правової бази в Україні, яка не у повній мірі регулює підприємницьку діяльність неприбуткових організацій та, майже, повну відсутність підтримки з боку органів державної влади. Негативно на роботу підприємства впливає і нестабільна політична ситуація в країні. Щодо безпосередніх труднощів у роботі соціальних підприємств, то вони носять ситуативний характер, вирішення яких лежить в організаційній, професійній та управлінській площині.

Наступним критерієм оцінки роботи досліджуваних організацій є методи їхньої роботи, що передбачає висвітлення функціонування самого соціального підприємництва.

В основу діяльності соціального підприємництва благодійного фонду «Терра Деї» покладено сільське господарство. Організація пропонує цільовій категорії своїх клієнтів теплицю для вирощування ранніх овочів, саджанці, а також корову для виробництва молочної продукції. Важливим етапом роботи з клієнтами є їх навчання правильного ведення господарства. Результатом такої діяльності є повернення цільовою категорією клієнтів коштів за надані послуги після того як це стає фінансово спроможним. Основною категорією клієнтів організації є малозабезпечені багатодітні сім'ї, які отримують

послуги шляхом самозвернення. Таким чином, соціальне підприємництво, яке реалізується «Терра Деї», вирішує низку соціальних проблем, зокрема бідність, безробіття та безпритульність.

Соціальне підприємництво в соціальному центрі «Парасолька» реалізується через ведення сільського господарства безпосередньо в організації. Шляхом вирощування сільськогосподарських культур, а також свійських тварин центр забезпечує себе їжею. Крім того, залишок продукції продається, а вилучені кошти спрямовуються на підтримання діяльності та розвиток організації. Ще одним елементом соціального підприємництва у соціальному центрі є продаж виробів вихованців закладу через проведення ярмарок.

Залучення клієнтів у соціальному центрі «Парасолька» є налагодженим механізмом, оскільки організація є альтернативою психоневрологічному диспансеру для випускників Вільшанського дитячого будинку-інтернату. Тому, діяльність організації вирішує такі соціальні проблеми як безпритульність, дезадаптованість молодих людей з вадами розвитку, підвищує рівень толерантності у суспільстві, сприяє подальшій соціалізації своїх клієнтів.

Дитячий будинок «Добрий самаритянин» та благодійний фонд «Райдуга» мають подібну концепцію реалізації соціального підприємництва як і соціальний центр «Парасолька». Обидві організації займаються веденням сільського господарства, продажем власної продукції, а дохід спрямовують на власну життєдіяльність. Відтак, соціальні проблеми, які вирішуються організаціями, є так само подібними. До них можна віднести безпритульність, безробіття та бідність.

Останнім критерієм оцінки організацій, які займаються соціальним підприємництвом в Закарпатській області, є перспективи розвитку цих установ, а також плани на розширення чи зміну моделі ведення соціального підприємництва. Так, благодійний фонд «Терра Деї» не має на меті змінювати концепцію діяльності соціального підприємництва, проте прагне

розширити свою діяльність. За рахунок соціального підприємництва організація планує стати фінансово незалежною. Соціальний центр «Парасолька» планує зберегти модель соціального підприємництва, але в планах є розширення самої діяльності. Так, метою організації є розвинутися до денного стаціонару в межах 30 кілометрової зони.

Дитячий будинок «Добрий самаритянин» має на меті зберегти діючу модель соціального підприємництва, але за його рахунок розширювати свою діяльність щодо цільової категорії клієнтів. Зокрема, стратегічною метою є психологічний розвиток вихованців закладу, підвищення їх соціального потенціалу, розвиток їх здібностей.

Єдиною серед досліджуваних організацій, які мають на меті змінити концепцію соціального підприємництва, є благодійний фонд «Райдуга». Зазначимо, що діючу модель організація прагне зберегти, але відкрити новий напрям діяльності соціального підприємства. Так, у планах організації є відкриття кафетерію, який дозволить збільшити прибуток благодійного фонду, а також дасть можливість працевлаштування вихованців фонду. Що стосується розширення самої діяльності організації, то метою є збільшення кількості вихованців, які можуть утримуватися благодійним фондом.

Проаналізувавши типологію організацій, які займаються соціальним підприємництвом в межах Закарпатської області, можемо зробити наступні висновки.

Соціальні підприємства, які діють на території Закарпатської області, є однотипними. Усі організації мають подібні етапи становлення, що виявляється у зарубіжній ініціативі їх створення та підтримки, схожу партнерську мережу, джерела фінансування, а головне – подібну організаційну та практичну площину здійснення соціального підприємництва. У кожній з організацій відрізняються лише масштаби діяльності самого соціального підприємства, а відповідно і кадровий потенціал його здійснення. Кожен з досліджуваних соціальних підприємств не забезпечує у повній мірі фінансові потреби організацій.

Діяльність соціальних підприємств обмежується вирішенням проблем бідності, безробіття та безпритульності для окремих категорій населення, в основному дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа та дітей з малозабезпечених сімей.

Основними моделями соціального підприємництва в Закарпатській області є модель фінансування послуг, відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм, та модель працевлаштування, відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – людям з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці.

3.3 Стан та перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні

Явище соціального підприємництва як практичний інструмент вирішення соціальних проблем, є відносно, новим для українського суспільства та не набуло широкого розповсюдження в соціальній сфері. Проте, соціальне підприємництво в Україні розвивається та чітко вписується в соціально-економічну модель країни.

Перші згадки про соціальне підприємництво у нашій державі з'явилися завдяки міжнародним донорським організаціям у середині 90-х років минулого століття, які запропонували українським неприбутковим організаціям використовувати основні принципи соціального підприємництва як один із інструментів розвитку їх фінансової стабільності (Орел, 2008, с. 90). Загалом, більшість експертів вважають, що в нашій країні соціальне підприємництво, в першу чергу, може «вирости» з некомерційних організацій, які мають соціальну орієнтованість, досвід надання соціальних

послуг та починають освоювати комерційну діяльність і впроваджувати бізнес-технології.

Саме підприємництво ґрунтується на інноваціях, але, як зазначають деякі дослідники, українському суспільству властиве стримане ставлення до інноваційних рішень. Але в нашій країні, підприємництво, та й взагалі бізнес звикли до всіх речей підходити в традиційних рамках. Однією з причин нерозвиненості соціального підприємництва в Україні є соціальні уявлення про те, що рішенням соціальних проблем повинна займатися держава (Борисенко, 2002, с. 33). Це означає, що суспільна думка не завжди схвально ставиться до запровадження недержавних соціальних установ. Середовище не готове до появи соціальних підприємців. Тобто, перш ніж розвивати самі соціально-підприємницькі проекти, треба виконати велику роботу зі створення сприятливого клімату й сприйняттю цього нового явища української дійсності. Інакше на самому початковому етапі цей рух буде підірвано загальною недовірою. Адже логіку соціального підприємництва поки що не розуміє не тільки суспільство, але й податкові органи, законодавці, різні контролюючі органи (Московська, 2008, с. 47).

Що стосується правового аспекту розвитку соціального підприємництва в Україні, то законодавчо саме поняття не закріплено. Проте, в нормативно-правових документах ми можемо знайти деякі моменти правового регулювання соціального підприємництва. Так, стаття 86 Цивільного кодексу України передбачає здійснення підприємницької діяльності не підприємницькими товариствами та установами: «Непідприємницькі товариства (кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню» (Цивільний кодекс України, 2018). Як вже зазначалося, Закон України «Про громадські об'єднання» так само висвітлює право громадських об'єднань здійснювати підприємницьку діяльність.

Беручи до уваги те, що соціальне підприємництво передбачає працевлаштування людей з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці, а це, як правило, люди з обмеженими можливостями, то варто згадати Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї», який захищає право людей з обмеженими можливостями на працю та зайнятість: «Держави-учасниці визнають право інвалідів на працю нарівні з іншими; воно включає право на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку інвалід вільно вибрав чи на яку він вільно погодився, в умовах, коли ринок праці та виробниче середовище є відкритими, інклюзивними та доступними для інвалідів» (Конвенція про права інвалідів, 2016).

Важливо зазначити, що у 2012 році народним депутатом України О. Фельдманом були внесені законопроекти «Про соціальні підприємства» та «Про внесення зміни до статті 154 Податкового кодексу України (щодо державної підтримки соціальних підприємств)» (Про внесення зміни до статті 154 Податкового кодексу України; проект закону «Про соціальні підприємства»). Перший вводив поняття «соціальне підприємство» та визначав критерії, за якими підприємство могло бути визнане «соціальним». Другим законопроектом пропонувалося звільняти соціальні підприємства від оподаткування прибутку, отриманого від продажу (постачання) товарів та виконання соціальних робіт та послуг. Автор законопроекту також пропонував створити Міжвідомчу комісію з питань підтримки соціальних підприємств, яка б визначала статус «соціальності» того чи іншого підприємства та його відповідність умовам на отримання податкових пільг. Проте, комітет Верховної Ради України з податкової політики (був визначений як профільний комітет) відхилив перший законопроект ще на стадії його розгляду в комітеті, після чого О. Фельдман взагалі зняв свій другий законопроект з розгляду. Впродовж нової каденції Верховної Ради України депутати не зробили жодних інших спроб підняти питання законодавчого забезпечення соціального підприємництва.

Варіанти організаційно-правових форм в Україні включають здійснення соціального підприємництва на базі благодійного фонду, громадської організації та інших видів неприбуткових організацій (наприклад релігійних), а також на базі підприємницьких суб'єктів приватного права: юридичних осіб (на загальній системі оподаткування; із застосуванням ставки 0%; на спрощеній системі оподаткування); підприємств та організацій, заснованих громадськими організаціями людей з інвалідністю; фізичних осіб-підприємців (на загальній системі оподаткування; на спрощеній системі оподаткування) / фізичних осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність (Долуда, Назарук, Кірсанова, 2016, с. 29-30).

Не зважаючи на вищенаведені нормативно-правові акти, в Україні відсутнє повноцінне правове регулювання усіх проблемних сторін соціального підприємництва. Зокрема, законодавець не визначає взаємні зобов'язання держави та підприємців у сфері соціального підприємництва, чітко не врегульовує комерційну діяльність неприбуткових організацій. Тобто, в Україні не запроваджено дієвого механізму розвитку та фінансування неприбуткових організацій на державному рівні.

На думку українських економістів О. Поважного та О. Пономаренко, відсутність національної стратегії розвитку соціального підприємництва, яка повинна підтримуватися законодавством і державними структурами на національному рівні, робить цей сектор інтелектуально і матеріально залежним від донорів. Ці організації підлягають значним податковим пільгам при наявності статусу неприбутковості. Більшість неприбуткових організацій мають цей статус. Певні види підприємницької діяльності (наприклад, навчання або консультування) можуть здійснюватися законним чином тільки тоді, коли це наголошено в їх статутах. Проте, на практиці, такі дії вимагають ускладнення бухгалтерського обліку та, як наслідок – порушення правил оподаткування установи.

Необхідність розвитку в Україні соціального підприємництва обумовлена тим, що останнє розглядається як ефективний засіб досягнення стійкого розвитку суспільства й економіки. Це завдання вимагає створення певних умов для діалогу та партнерства між бізнесом і соціальним сектором, формування нового типу підприємців в Україні – соціальних новаторів (Поважний, Пономаренко, 2010). Соціальне підприємництво дає можливість реалізовувати суспільно корисні проекти незалежно від донорів або спонсорів, від мінливої кон'юнктури в соціальній політиці держави.

Основні перешкоди на шляху розвитку соціального підприємництва складаються з нераціонального розподілу фінансування на цілі зростання людського, у тому числі соціального капіталу. Тому неприбуткові організації змушені залучати значні кошти через гранти, які надаються різними фондами, але які звичайно надходять невеликими, короткостроковими частинами. Оскільки часто фінансування соціального розвитку є фрагментарним, то суб'єкти соціального підприємництва в підсумку витрачають 80% свого часу на збір коштів, замість того щоб витрачати цей час на безпосереднє управління своєю організацією (Социальное предпринимательство, 2018). Ще однією перешкодою є відсутність двостороннього зв'язку між соціальними підприємцями, з одного боку, й комерційними організаціями, органами місцевої влади, урядом, з іншого. Наслідком цих проблем є труднощі в найманні й утриманні професійних та талановитих людей у цій галузі діяльності.

Загалом, можна виокремити такі проблеми, які стримують розвиток соціального підприємництва в Україні:

- нестача нормативно-правових актів, які б повноцінно регулювали сферу соціального підприємництва і не заважали його розвитку;
- низький рівень співпраці держави, комерційних структур та неприбуткових організацій в напрямку соціального підприємництва;
- небажання бізнесу долучатися до проектів, які б покращували соціальне становище громади;

- брак систематизованої інформації про соціальне підприємництво, а також низька поінформованість суспільства про цей феномен;
- нестача навичок ведення підприємницької діяльності неприбутковими організаціями;
- ситуативна робота неприбуткових організацій щодо соціального розвитку громади.

Розв'язання цих проблем має стати вагомим кроком при формуванні соціальної політики нашої держави та дієвої допомоги соціально вразливим верствам суспільства. При вирішенні цих задач неприбуткові організації не будуть відчувати себе зайвим елементом соціальної політики та ринкової економіки, а почнуть усвідомлювати себе рівноправним учасником ринкових відносин, який має змогу конкурувати та співпрацювати з бізнесом.

В рамках проєкту «Сприяння соціальному підприємництву», який організований спільно Британською Радою в Україні, Фондом Східної Європи, PricewaterhouseCoopers в Україні та Ерсте Банком, в різних регіонах України створюються спеціальні центри, які надають соціальним підприємствам комплексну підтримку у започаткуванні та розвитку їхньої діяльності, проводять тренінги та навчання соціальних підприємців, здійснюють просвітницьку роботу.

Основними завданнями та напрямками діяльності центрів є:

- створення навчального, консультаційного, просвітницького та інформаційного осередку, що розвиває та представляє сектор соціального підприємництва в регіоні;
- надання консультаційної підтримки соціальним підприємцям, що беруть участь у програмі, у підготовці бізнес-планів та їхньої реалізації;
- надання консультаційної підтримки з юридичних питань, з питань менеджменту та маркетингу соціальним підприємцям та бажаючим створити такі підприємства;

- проведення навчальних заходів та інформаційних сесій з питань соціального підприємництва для зацікавлених сторін;
- проведення засідань прес-клубів та прес-конференцій з питань соціального підприємництва;
- проведення мережевих заходів (ярмарків товарів та послуг соціальних підприємств), робота із засобами масової інформації (організація прес-конференцій, розповсюдження прес-матеріалів, ініціювання висвітлення теми соціального підприємництва в місцевих медіа тощо) (Центри підтримки соціальних підприємців, 2018).

Соціальне підприємництво в Україні знаходиться на стадії свого формування, його популяризація вимагає вивчення закордонного досвіду, розробки законодавчої бази та створення власної теоретичної бази. Наразі в Україні нараховується близько 1100 організацій, які за тими чи іншими ознаками можна зарахувати до категорії «соціальне підприємництво» (Долуда, Назарук, Кірсанова, 2016, с. 5).

З огляду на стан соціального підприємництва в Україні, можемо говорити як про негативні явища, так і про позитивні тенденції в цій сфері. Зрозуміло, що поле для роботи є широким: створення повноцінної правової бази, яка б регулювала діяльність соціальних підприємств; популяризація та розповсюдження цієї діяльності в суспільстві; поглиблення взаємодії державних, комерційних та неприбуткових структур у сфері надання соціальних послуг тощо. Але очевидним є те, що соціальне підприємництво вартує цієї роботи, адже є ефективним механізмом подолання соціальних проблем суспільства, розвитку соціально-економічного потенціалу громади і всієї держави загалом. Тому, на погляд А. Дегтяр та О. Крюкова, до найбільш ефективних заходів, які б поширювали принципи соціального підприємництва в українському суспільстві та стимулювали комерційні організації до вирішення соціальних проблем, є наступні (Дегтяр, Крюкова, 2011, с. 17):

- створення сприятливих організаційно-правових умов для діяльності суб'єктів господарювання, що беруть участь у вирішенні соціальних проблем;
- надання пільг по податках, зборах, орендній платі та інших платежах підприємствам і організаціям, які займаються спонсорською та благодійною діяльністю;
- цільова фінансова підтримка недержавних суб'єктів соціальної політики за рахунок бюджетних коштів;
- застосування економічних та інших санкцій до тих, хто діє на шкоду соціальним інтересам територіальної громади.

Ефективною видається робота з самою громадою. Поле для роботи в цьому напрямку є більш, ніж широким, зважаючи на процеси децентралізації влади та створення об'єднаних територіальних громад. Залучення громад до розвитку соціального підприємництва є одним із найпріоритетніших векторів діяльності держави, комерційних підприємств і неприбуткових організацій. У зв'язку з цим, важливим є регулювання та розвиток соціального підприємництва не тільки на державному рівні, але й регіональному. На думку українського науковця у сфері державного управління Ю. Ульяновського, регіональний рівень є не просто обмежена частина території, що характеризується особливими природно-кліматичними умовами, рівнем розвитку виробничого потенціалу, а це соціум, форма організації спільної життєдіяльності людей, що вступають в мережі соціальних відносин, соціальних спільнот, груп і організацій, соціальних інститутів. Життя індивідів і соціальних спільнот протікає в певних економічних, культурних, соціальних, політико-правових умовах, які в сукупності утворюють соціальне середовище (Ульяновський, 2010, с. 105). Очевидно, що існуюча модель організації управління соціальною сферою регіону потребує оновлення, пов'язаного, насамперед, з інтеграцією, об'єднанням зусиль органів управління, соціально відповідального бізнесу та населення регіону для вирішення найважливіших завдань, що стосуються підвищення якості

людських ресурсів регіону, створення комфортного і безпечного середовища життєдіяльності людини. Саме для вирішення цих завдань і покликане соціальне підприємництво.

Оскільки українське суспільство має обмежений досвід функціонування з соціальним підприємництвом, постає актуальним питання щодо навчання соціальному підприємництву. Тому, логічним видаються ряд питань: кого вчити, як вчити, на яких умовах тощо. І, безперечно, важливим є те, який буде результат. На думку І. Трубавіної, можна виділити декілька категорій потенційних соціальних підприємців (Трубавіна, 2011, с. 57): 1) люди, які мають соціальні проблеми і готові самі їх вирішувати, навчившись соціальному підприємництву, і допомагати іншим долати подібні до своїх проблеми. Це люди з обмеженими можливостями, клієнти соціальних служб, пенсіонери. Ці люди не знають, що таке соціальне підприємництво, але прагнуть самостійно розв'язувати свої проблеми, готові вчитися для цього; 2) підприємці, які хочуть додати до свого успішного бізнесу соціальну складову. Вони мають освіту, досвід, зв'язки, але не знають, що таке соціальне підприємництво; 3) недержавні організації, громадські організації, які мають досвід надання соціальних послуг, знають соціальні проблеми і шляхи їх розв'язання, але не мають коштів задовольнити всіх своїх клієнтів. Їм потрібна комерційна складова надання послуг. Ці люди мають різну освіту, у тому числі соціальну, психологічну, соціально-педагогічну, але зовсім не мають економічної освіти і досвіду; 4) студентів економічних і соціально-гуманітарних факультетів, які можуть навчатися соціальному підприємництву ще у ВНЗ на стиці соціальних та економічних наук.

Виходячи з категорій слухачів, І. Трубавіна пропонує кілька шляхів навчання соціальному підприємництву в Україні: через короткотермінові сертифіковані курси для працюючих підприємців з акцентом саме на соціальному підприємстві; через школи соціальних підприємців для тих, хто хоче з нуля відкрити справу і сам вирішувати свої соціальні проблеми; через курси для працівників недержавних організацій для навчання їх

соціальному підприємництву з акцентом на комерційній складовій; через курси для студентів економічних і соціально-гуманітарних факультетів для пропедевтики соціального підприємництва в фаховій підготовці майбутніх економістів і соціальних працівників.

Реалізація цих напрямків вимагає певних зусиль – внесення змін в стандарти освіти, навчальні плани, програми; інтеграції зусиль для популяризації і підтримки ідеї, навчання викладачів, розробки нових навчальних планів курсів, шкіл, створення цих курсів і шкіл, їх фінансування тощо.

При розгляді питання соціального підприємництва в Україні варто зважати на той факт, що майже третина населення (близько 31%) проживає у сільській місцевості (Державна служба статистики України, 2018). Відтак, підтримка сільських територій, особливо при сучасних глобалізаційних процесах, є однією з пріоритетних напрямків державної політики. Тому, доцільною є думка про те, що соціальне підприємництво є інноваційним джерелом розвитку сільських територій. Особливо актуальним це питання є тому, бо дедалі частіше спостерігається активна деградація і вимирання сіл, зниження виробничої та практично повне руйнування соціальної інфраструктури села, скорочення платоспроможності сільського населення та зниження рівня зацікавленості у результатах своєї праці. Як наслідок, відсутність виробничих потужностей та вкрай незадовільні умови життя, дедалі частіше зумовлюють надзвичайно високий рівень міграції значної чисельності економічно активного населення у міста або ж, взагалі, за кордон, а отже, у більшості випадків, вплив найбільш кваліфікованої робочої сили.

Запровадження та розвиток соціального підприємництва на селі може розв'язати проблеми розвитку сільських територій. В. Бабаєв описав схему створення соціального підприємства на селі: спочатку ініціатор (чи їх група) створення соціального підприємства повинен виокремити нагальну проблему на селі, далі – вирішити яким видом діяльності слід займатись,

обсяг необхідного фінансування, очікувані прибутки та терміни розв'язання проблеми. При визначенні напрямків діяльності сільських соціальних підприємств необхідно звертати увагу на перспективні, які в кінцевому результаті зможуть досить швидко забезпечити прибутковість підприємства. До таких належать: вирощування нетрадиційних сільськогосподарських культур (сої, ріпаку, рапсу); тварин та птиці (розведення африканських страусів, перепелів, павлінів, цесарок, шиншил тощо); агроекологічне виробництво продукції; сільський зелений туризм; виробництво добрив тощо (Гальченко, Бабаєв, 2011, с. 11). Науковці Ю. Губені та П. Оліщук, зазначають, що соціальне підприємництво – це систематична господарська й соціально-культурна діяльність, спрямована на позаекономічні суспільні цілі. В соціальному підприємстві органічно зливаються підприємництво та взаємодія і співпраця громадян, створюючи умови для розвитку певного соціуму (Губені, Оліщук, 2009, с. 128-129).

Запровадження та розвиток соціального підприємництва на селі дозволить фінансово та ресурсно підтримати сільську соціальну інфраструктуру, створить можливості для реалізації соціальних програм, програм розвитку сільських територій без збільшення податкового навантаження та обсягу бюджетних видатків.

В наукових публікаціях розглядалися різні інструменти залучення ресурсів бізнес-структур до реалізації соціальних програм та проектів. Державне управління розвитком соціального підприємництва може запропонувати набір фінансових інструментів, що включає:

- благодійні пожертвування та спонсорська адресна допомога бізнес-структур для проведення соціальних програм – у формі грошових засобів, субсидій, адміністративних приміщень, продукції, транспорту, обладнання, призових фондів, сплати рахунків за соціальні послуги, інші;
- інвестування юридичною або фізичною особою об'єктів (прав) інтелектуальної власності в проекти користування та надання соціальних послуг;

- делегування співробітників бізнес-структури з використанням їх часу, знань, навиків, інформації, контактних зв'язків для реалізації соціальних програм;
- грошові гранти в сфері освіти для проведення наукових і соціальних досліджень;
- створення корпоративних фондів бізнес-структур з метою реалізації проектів їх соціального розвитку;
- соціальні інвестиції бізнес-структур в довгострокові соціальні програми держави та регіону;
- соціально значимий маркетинг – форма адресної фінансової допомоги за рахунок направлення отриманого прибутку на впровадження соціальних заходів (Поважний, Пономаренко, 2010).

Фінансові ресурси та успіх бізнесу суттєво залежить від соціальної стабільності та якості людських ресурсів. Тому, все частіше підприємці інвестують засоби в покращення соціального середовища, щоб забезпечити найбільш сприятливі умови розвитку власного бізнесу. Саме за таких умов, можемо говорити про економічну складову соціального підприємництва, яке відіграє далеко не останню роль у ринкових відносинах.

Загалом, успіх соціального підприємництва в Україні залежить від готовності комерційного сектору вкладати в соціальну сферу: ділитися знаннями та уміннями ведення підприємницької діяльності, інвестувати в сектор соціального підприємництва, активно займатися соціальною діяльністю тощо. Держава, в свою чергу, повинна приділити увагу соціальному підприємству та всіляко стимулювати його розвиток. Ще одним вагомим кроком у поширенні соціального підприємництва має бути його PR. Необхідним є не тільки інформування населення щодо прикладів успішного соціального підприємництва, але і створення доступних джерел з питань юридичного оформлення, ведення та можливих перешкод в цьому напрямку бізнесу. Крім того, важливим є формування позитивного іміджу соціального підприємця, його визначної ролі у зв'язку між суспільними та

комерційними інтересами, який необхідний для соціального благополуччя й ефективного вирішення соціальних цілей суспільства.

В попередньому параграфі дисертаційного дослідження викладений вплив соціального підприємництва на вирішення чи мінімізацію соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області), досліджено його основні моделі та напрямки діяльності. Логічна побудова дослідження ставить питання про перспективи та чинники розвитку соціального підприємництва на регіональному рівні. З метою отримання узагальненої оцінки перспектив розвитку соціального підприємництва у Закарпатській області застосовувався індивідуальний метод проведення експертних оцінок шляхом анкетного опитування (анкета дослідження представлена у додатку В). Воно проводилося за безповоротною вибіркою (кожен респондент заповнював анкету лише один раз). Таким чином, ступінь узгодженості думок не перевірялася. В основу відбору експертів було покладено документальний метод, тобто відбір здійснювався на основі офіційних документів щодо їх компетентності, стажу роботи, виду діяльності, яка прямо або опосередковано дотична до дослідження. Загалом було відібрано 39 потенційних експертів, в тому числі: 17 експертів з системи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Закарпатської області (по одному експерту з кожного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді) як структури, яка тісно співпрацює з громадськими організаціями та благодійними фондами з метою вирішення соціальних проблем; 18 експертів системи центрів зайнятості Закарпатської області (по одному експерту з кожного центру зайнятості) як структури, до завдань якої відноситься подолання безробіття та розвиток підприємництва; 4 експерти з наукового кола, які мають публікації у сфері соціального підприємництва, а саме викладачі кафедри економіки підприємства та кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Подальший відбір здійснювався за методом самооцінки (анкета представлена у додатку Г). Потенційним експертам було запропоновано

оцінити власний рівень обізнаності у сфері соціального підприємництва за п'ятьма індикаторами: 1) теоретичні знання у сфері соціального підприємництва; 2) практичний досвід у сфері соціального підприємництва; 3) обізнаність про діяльність соціальних підприємств в Україні; 4) обізнаність про діяльність соціальних підприємств в Закарпатській області; 5) обізнаність про діяльність соціальних підприємств за рубежом. За результатами відбору 34 потенційних експертів оцінили рівень власної обізнаності у сфері соціального підприємництва нижче середнього та низьким і лише 5 оцінили власну обізнаність вище середньої та високою. Тому було сформовано експертну групу у кількості 5 осіб для оцінки потенціалу розвитку соціального підприємництва.

Першим належало оцінити рівень розвитку соціального підприємництва в Закарпатській області. Так, четверо респондентів вважають, що рівень розвитку соціального підприємництва є скоріше низьким і один експерт оцінює розвиток цього явища як середній. Насамперед, це пов'язано з малою кількістю організацій, які займаються соціальним підприємництвом в області. Не зважаючи на це, троє експертів рахують, що діяльність діючих соціальних підприємств Закарпаття є скоріше позитивною.

Наступним критерієм, за яким оцінювалася ефективність та потенціал розвитку соціального підприємництва, було інформаційне забезпечення його розвитку. За висновками експертів, інформаційне забезпечення розвитку соціального підприємництва є на низькому рівні. Так, троє експертів вважають, що інформаційне забезпечення є скоріше негативним, а двоє оцінюють негативно інформаційне забезпечення соціального підприємництва. Такі самі оцінки експертів отримало нормативно-правове забезпечення соціального підприємництва в Україні. Більше того, саме недосконалість законодавчого забезпечення соціального підприємництва експерти виділили як чинник, який стримує розвиток соціального підприємництва. Серед стримуючих чинників розвитку соціального

підприємництва один з експертів виділяє «недостатнє володіння недержавними організаціями знаннями та навичками ведення бізнесу», ще один експерт вказує на «байдужість самих громадян щодо розвитку соціального підприємництва, особливо Закарпаття».

Експертне анкетування засвідчило, що законодавче врегулювання соціального підприємництва дозволить стимулювати розвиток цього явища в Україні. Крім того, серед стимулів розвитку соціального підприємництва експерти виділили соціальне замовлення як механізм розвитку соціального підприємництва та фінансування неурядових організацій через гранти, а один з експертів вказує на «активізацію самих громад» як стимулюючого чинника.

На думку експертів, для розвитку соціального підприємництва, зокрема в Закарпатській області, варто залучати наступні ресурси: проведення семінарів та тренінгів для громадського сектору, залучення іноземних фахівців в галузі соціального підприємництва, введення навчальної дисципліни для студентів економічних та соціальних спеціальностей, популяризація соціального підприємництва через засоби масової інформації. Один з респондентів переконаний, що «ознайомлення та поширення досвіду вже існуючих соціальних підприємств» є ключовим фактором та ресурсом розвитку соціального підприємництва, який варто використовувати. Ще один експерт переконаний, що ключовим фактором розвитку соціального підприємництва є розуміння його користі для недержавних організацій та клієнтів: «Соціальне підприємництво буде розвиватися тоді, коли зацікавлені сторони зрозуміють, що заробляти гроші краще і вигідніше, ніж отримувати їх у вигляді допомог, соціальних виплат і т.д.».

Щодо соціальних проблем, які можуть бути вирішені за допомогою соціального підприємництва, експерти виділяють практично усі існуючі соціальні проблеми – безробіття, бідність, незабезпечення житлом, сирітство тощо. Один з експертів не конкретизує жодної з проблем, які вказані в анкеті дослідження (безробіття, бідність, сирітство, житлова проблема), водночас зазначає, що саме соціальне підприємництво може сприяти послабленню

негативних наслідків кожної із них. Тому експерти визначають соціальне підприємництво як швидше ефективний метод подолання чи мінімізації наслідків соціальних проблем.

В ході експертного опитування було поставлене запитання щодо пропозицій вдосконалення соціального підприємництва в Закарпатській області. Серед таких пропозицій експерти виділили наступні: активна діяльність держави у сфері соціального підприємництва, розвиток соціального замовлення, поширення інформації про соціальне підприємництво у ЗМІ, мотивація самого населення до вирішення своїх соціальних проблем. У цьому контексті один з експертів зазначає: «Не думаю, що в Закарпатті існує соціальне підприємництво як система. Скоріше можна говорити про окремі приклади соціальних підприємств та елемент соціального підприємництва в роботі деяких неприбуткових організацій. Більшість із них навіть самі не усвідомлюють свою діяльність як соціальне підприємництво. Тому вдосконалити можна шляхом популяризації досвіду вже існуючих прикладів соціального підприємництва». Ще один експерт наголошує на регіональних особливостях Закарпатської області у контексті розвитку соціального підприємництва: «Важко і складно, тому що більшість активних громадян виїжджає, можливо, перспектива за національними організаціями, релігійними громадами і їх підтримкою соціального підприємництва. Закарпаття по розвитку соціального підприємництва, думаю, займає невисокі позиції, тому що в багатьох питаннях спрацьовує теорія Пограниччя» (теорія Пограниччя або теорія фронтиру – ідея, висунута у 1890-х роках американським істориком Ф.Тернером, яка пояснювала особливості розвитку США наявністю фронтиру – зони взаємодії з «дикими землями»).

Загалом експерти відзначають, що соціальне підприємництво має перспективу подальшого розвитку за дотримання умов його вдосконалення. Багато факторів розвитку залежить від суб'єктів господарювання, які мають бути зацікавлені у власному розвитку та забезпеченні, популяризацією

самого соціального підприємництва та підтримки його розвитку з боку держави.

У зв'язку з певною обмеженістю індивідуальних експертних оцінок на регіональному рівні, автором проаналізовано доступні прогностичні оцінки перспектив розвитку соціального підприємництва серед його дослідників на національному рівні. Переважна більшість експертів вважають, що розвиток соціального підприємництва є незворотним, проте прогнозують різні сценарії такого процесу залежно від соціальних, економічних та правових факторів інтенсифікації його розвитку (Гусак, 2016; Свинчук, 2016, с. 121-122; Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін, 2017, с. 70).

Серед основних шляхів розвитку соціального підприємництва експерти називають зростання кількості соціальних підприємств у зв'язку з великою кількістю соціальних проблем в Україні та зростанням кількості вразливих груп населення. Такий сценарій передбачає реакцію громадянського суспільства на соціальні виклики в умовах браку бюджетних коштів на фінансування соціальної сфери. Сприятливими чинниками такого сценарію є підтримка соціального підприємництва міжнародними донорами та поширення ефективних практик соціальних підприємств. Вагомим фактором, що актуалізує цей сценарій, є пандемія коронавірусної хвороби 2019 (Covid-2019), яка збільшує потребу в соціальній допомозі найбільш вразливих верств населення. Зростаюча криза, спричинена коронавірусним захворюванням Covid-19, може сильно вплинути на українське суспільство, адже йдеться не лише про короткострокову кризу в галузі охорони здоров'я, а про серйозну соціально-економічну кризу. Наразі важко систематизувати соціальні та економічні наслідки поширення Covid-2019, але вже сьогодні фіксується підвищення рівня безробіття та втрата доходів працездатної частини населення. Тому можемо прогнозувати збільшення кількості соціальних проблем в Україні і, як наслідок, збільшення кількості соціальних підприємств (Кацьора, Попович, 2020, с. 42).

Ще одним сценарієм розвитку соціального підприємництва, що може дати значний прогрес, є його унормування у національному законодавстві. Визначення та механізми функціонування соціального підприємництва в законодавчому полі України дозволять чітко виокремити соціальні підприємства і відмежувати їх від інших форм комерційної діяльності, а також вирішити проблему оподаткування таких підприємств. Легітимізація статусу соціального підприємництва дозволить застосовувати адресні важелі стимулювання його розвитку. Проте такий шлях розвитку соціального підприємництва залежить від змісту нормативно-правового акту та преференцій, які можуть отримати соціальні підприємства.

Стимулом для розвитку соціального підприємництва, на якому наголошують експерти, може бути економічний розвиток України. У поєднанні з попереднім сценарієм, це може стимулювати впровадження державних програм підтримки соціального підприємництва, дозволити органам місцевого самоврядування фінансувати соціальні підприємства через соціальне замовлення. Стимулами такого сценарію є процеси фінансової децентралізації в Україні, в тому числі у соціальній сфері, а також прийняття у новій редакції Закону України «Про соціальні послуги», який посилює роль недержавних організацій у наданні соціальних послуг населенню.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі дисертаційної роботи були досліджені соціальні проблеми в Закарпатській області, визначено моделі соціальних підприємств в Закарпатській області на основі авторського емпіричного дослідження, а також окреслено стан та перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні.

В Закарпатській області та в сучасному українському суспільстві загалом, враховуючи фінансову-економічну кризу та військовий конфлікт на сході України, особливого загострення набули «традиційні» соціальні

проблеми (безробіття, бідність, відсутність житла, трудова міграція, інвалідність), а також виникли «нові» соціальні проблеми, такі як внутрішня міграція (вимушене переселення людей із зони бойових дій на сході України) та реабілітація військовослужбовців, які приймали участь в зоні проведення антитерористичної операції / операції об'єднаних сил. В Закарпатській області можна виділити такі нагальні соціальні проблеми: безробіття, бідність, сирітство, трудова міграція та внутрішня міграція (проблема внутрішньо переміщених осіб). Зазначені проблеми в регіоні мають свою специфіку, але цілком відображають загальні характеристики відповідних проблем в Україні.

Діяльність соціальних підприємств в Закарпатській області обмежується вирішенням проблем бідності, безробіття та безпритульності для окремих категорій населення, в основному дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей з малозабезпечених сімей.

Основними моделями соціального підприємництва в Закарпатській області є модель фінансування послуг, відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм, та модель працевлаштування, відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – людям з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці.

Нами встановлено, що соціальні підприємства, які діють на території Закарпатської області, є однотипними. Усі організації мають подібні етапи становлення, що виявляється у зарубіжній ініціативі їх створення та підтримки, схожу партнерську мережу, джерела фінансування, а головне – подібну організаційну та практичну площину здійснення соціального підприємництва. У кожній з організацій відрізняються лише масштаби діяльності самого соціального підприємництва, а відповідно і кадровий

потенціал його здійснення. Кожен з досліджуваних соціальних підприємств не забезпечує у повній мірі фінансові потреби організацій.

Соціальне підприємництво в Україні знаходиться на стадії свого формування, його популяризація вимагає вивчення закордонного досвіду, розробки законодавчої бази та створення власної теоретичної бази. Розвиток соціального підприємництва можливий за умови, що неприбуткові організації та клієнти соціальної роботи побачать реальну користь для себе від підприємницької діяльності. Тобто соціальне підприємництво буде розвиватися тоді, коли зацікавлені сторони зрозуміють, що заробляти гроші краще і вигідніше, ніж отримувати їх у вигляді соціальних допомог та соціальних виплат. Тому важлива активізація самих неприбуткових організацій та їх клієнтів. Перспективи розвитку соціального підприємництва відображені трьома сценаріями його розвитку: зростання кількості соціальних підприємств у зв'язку з великою кількістю соціальних проблем в Україні, легітимізація соціального підприємництва на рівні законодавства України та економічний розвиток України, що сприятиме державній підтримці соціальних підприємств.

ВИСНОВКИ

У висновках формулюються основні результати, отримані на основі узагальнення теоретичних підходів та аналізу емпіричних досліджень, які полягають у наступному.

1. У дисертації на теоретичному та емпіричному рівнях досліджено особливості формування соціального підприємництва.

На основі аналізу критеріїв та принципів соціального підприємництва запропоновано визначати його як інноваційну господарську діяльність з метою отримання прибутку, який спрямовується на вирішення/пом'якшення соціальних проблем та досягнення позитивних змін у суспільстві. Тому соціальне підприємництво може реалізуватися як комерційна діяльність неприбуткових організацій, бізнес, метою якого є вирішення соціальних проблем, а також інноваційна діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на пошук соціальних новаторів з метою якісних соціально-економічних перетворень у суспільстві.

Змістовне розмежування понять «соціальне підприємництво» та «соціальна відповідальність бізнесу» дозволило обґрунтувати наступні відмінності між цими двома явищами. Соціальна відповідальність бізнесу виникає в межах основної діяльності підприємства, для соціального підприємства саме соціальна мета є причиною його створення. Основною метою діяльності для соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, для соціальних підприємств – вирішення соціальних проблем за допомогою отриманого прибутку. Соціальна відповідальність виступає добровільним зобов'язанням компаній за свої рішення і діяльність, має визначений бюджет, проте він не є пропорційним до прибутку, як у соціальних підприємств, у яких чітко зазначений і зафіксований відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету.

2. Ґрунтуючись на визначенні соціального підприємництва, дослідженні його критеріїв, принципів та основних моделей, автором

виділено такі функції соціального підприємництва: 1) соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізольованості, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці; 2) економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій; 3) новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем; 4) мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем; 5) мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності.

3. Аналіз наукового дискурсу дав змогу виявити, що основні методологічні положення соціологічного знання щодо соціальних проблем розвиваються у рамках об'єктивістських і суб'єктивістських традицій. Відповідно соціальні проблеми розглядаються як об'єктивне явище, що існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп (підходи до соціальних проблем як соціальної патології, як результату соціальної дезорганізації, функціональний та критичний підходи) або як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні (ціннісного конфлікту, конструкціоністський, «наклеювання ярликів»). Комплексний підхід включає обидві складові: реальну ситуацію або об'єктивну умову, що має набір зовнішніх ознак, які можна зафіксувати та кількісно описати; та суб'єктивну складову, яка включає так званих суб'єктів соціальної проблеми, які визначають ту чи іншу ситуацію як проблемну.

4. В умовах сучасних соціально-економічних та політичних викликів найбільш гострими соціальними проблемами в Закарпатті є безробіття, бідність, сирітство, зовнішня трудова міграція та наслідки вимушеної внутрішньої міграції. Зазначені проблеми мають свою специфіку, пов'язану

із геополітичним розташуванням області, але цілком відображають загальні характеристики відповідних проблем у загальноукраїнському вимірі, ключові з яких – зростання масштабів, непослідовність та еkleктичність способів їх вирішення. Розвиток соціального підприємництва на регіональному рівні сприяє об'єднанню ресурсів основних секторів суспільства задля позитивних зрушень у цій сфері.

5. Діяльність соціальних підприємств у Закарпатській області обмежується вирішенням проблем бідності, безробіття та безпритульності для окремих категорій населення, в основному дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дітей з малозабезпечених сімей. Основними є дві моделі: 1) фінансування послуг, відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм; 2) модель працевлаштування, відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – людям з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці.

6. Соціальні підприємства, які діють на території Закарпатської області, є однотипними. Усі організації мають подібні етапи становлення, що виявляється у зарубіжній ініціативі їх створення та підтримки, схожу партнерську мережу, джерела фінансування, а головне – подібну організаційну та практичну площину здійснення соціального підприємництва. Фінансування соціальних підприємств не є самодостатнім, залучаються й додаткові джерела: проектна діяльність, підтримка зарубіжних донорів, бюджети органів місцевого самоврядування (соціальне замовлення), благодійні внески окремих громадян і меценатів. Попри широку мережу партнерських організацій, рівень співпраці з регіональними органами державної влади низький, що негативно впливає на цільову категорію клієнтів. Існують відмінності у масштабах діяльності й кадрових ресурсах.

7. Оцінка стану й перспектив розвитку соціального підприємництва у Закарпатті шляхом експертного опитування виявило, що воно розглядається скоріше як елемент в роботі окремих неприбуткових організацій, які не завжди ідентифікують себе у такому статусі. Відмічаються низький рівень інформаційного та нормативно-правового забезпечення. Серед стримуючих чинників названі пасивність держави та громадян, а також недостатнє володіння недержавними організаціями знаннями та навичками ведення бізнесу. Перспективи розвитку соціального підприємництва пов'язані з поширенням соціального замовлення, активізацією громад, грантовим фінансуванням, інформаційно-просвітницькою роботою, залученням іноземних фахівців у галузі соціального підприємництва, введенням навчальної дисципліни для студентів спеціальностей «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність», «Соціальна робота», поширенням ефективних практик. Розвиток соціального підприємництва в Україні може реалізуватися різними сценаріями, що залежатиме від таких факторів: 1) соціальні (зростання кількості соціальних проблем, підвищення рівня соціальної свідомості громадян); 2) правові (законодавче визначення соціальних підприємств та їх оподаткування); 3) економічні (фінансова підтримка соціальних підприємств на рівні держави).

8. Враховуючи філософію соціального підприємництва, його додатковими інструментами можуть стати використання механізмів соціального замовлення та окремих форм співробітництва об'єднаних територіальних громад, мобілізація інформаційних ресурсів цієї діяльності. Спеціальні дослідження згаданих аспектів соціального підприємництва сприятимуть удосконаленню його інфраструктури й механізмів функціонування на регіональному та національному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрющенко А.І., Рябець І.М. Соціальне підприємництво як інноваційний механізм підвищення якості життя найбільш уразливих прошарків населення. *Состір: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи*. 2010. №1'10. URL: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/1_2010/4_3_3.pdf.
2. Арсеєнко А. Підприємці в минулому і сьогодні: хто вони? *Український науково-теоретичний часопис Інституту філософії НАН України*. 1993. №1. С. 80-95.
3. Арсеєнко А. Феномен підприємництва: теоретические концепции, история, современность. *Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету*: монографія / ред. В.М. Ворона, Е.И. Суименко. Киев, 1995. Глава 1. С. 6-23.
4. Бабич О.Б. Аналіз стану корпоративної соціальної відповідальності в Україні. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції. Харків. 2008. С. 5-8.
5. Беккер Г. Девиантность как следствие «наклеивания ярлыков». *Контексты современности–II: Хрестоматия*. Сост. и общ. ред. С.А. Ерофеева. Казань: Изд-во Каз. университета, 2001. С. 148.
6. Бережна Л. До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу. *Гуманітарний вісник. Серія «Педагогіка»*. Вип. 28. К.: 2013. С. 14-18.
7. Біла книга: реформування законодавчого середовища для розвитку громадянського суспільства в Україні. К.: ПРООН, 2011. 28 с.
8. Бондаренко О.В. Бизнес и человек. Историко-философский и социологический экскурс в предпринимательство. Запорожье: РА Тандем–У, 1997. 119 с.

9. Бондаренко О.В. Сутність, історія та сучасність української та західноєвропейської економічної ментальності: Монографія. Запоріжжя: Запорізький національний технічний університет, 2005. 253 с.
10. Борисенко Е.Н. Социальная ответственность малого предпринимательства. Москва: Клистар, 2002. С. 33.
11. Буко С.Л. Специфіка активності міжнародних НУО на ринку соціальних послуг. *Мультиверсум. Філософський альманах № 54*. К.: Центр духовної культури. 2006. С. 235-243.
12. Варналій З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики. К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. 277 с.
13. Варналій З.С. Основи підприємництва: навч. посібн. К.: Вид-во «Знання» – Прес, 2002. 239 с.
14. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. *Избранные произведения* / пер. с нем. под ред. Давыдова Ю.Н., Москва: Прогресс, 1990. С. 44-271.
15. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии / пер. с нем. под ред. Ионина Л.Г., Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. 446 с.
16. Вербицька Г.Л. Проблеми бідності та рівня життя населення. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10045/1/47.pdf>.
17. Верминенко Ю.В. Социология социальных проблем как актуальная отрасль современного социального знания. *Журнал российской социологической ассоциации «Социология»*. Вып. 2. 2008. С. 4-12.
18. Гальченко І.О., Бабаєв В.Ю. Соціальне підприємництво – як інноваційне джерело розвитку сільських територій. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу: Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції 25 листопада 2011 року*. Харків: С. А. М., 2011. С. 10-13.
19. Гидденс Э. Социология. М.: Эдиториал УРСС, 1999. 704 с.

20. Голікова О.М. Соціальне підприємство як забезпечення фінансової життєздатності організацій громадянського суспільства. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції 11 грудня 2008 року. Харків: ХОМО «Союз молодих підприємців», 2008. 152с.

21. Головне управління статистики у Закарпатській області. URL: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>.

22. Грішнова О., Колот А. Корпоративна соціальна відповідальність як система. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / ред. А.М. Колот. Київ, 2012. Розділ 1. С. 9-138.

23. Губені Ю.Е., Оліщук П.О. Комплексний підхід до стійкого розвитку територій. *Економіка АПК*. 2009. № 10. С. 127–131.

24. Гусак Н. Краший досвід та сучасні тренди розвитку соціального підприємництва: Україна (результати дослідження). Київ: Школа соціальної роботи НаУКМА, 2016. 35 с.

25. Демографічні чинники бідності (колективна монографія). За ред. Е.М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. 2009. 184 с.

26. Дерега В.В. Соціальна і гуманітарна політика. Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 178 с.

27. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

28. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. URL: <http://www.mns.gov.ua/>.

29. Дегтяр А.О., Крюков О.І. Сучасна практика соціального підприємництва. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції 25 листопада 2011 року. Харків: С. А. М., 2011. 252 с.

30. Дис Г. Социальное предпринимательство раскрывает инновационные и экономически эффективные решения в области развития. URL: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2012/12/pdf/dees.pdf>.

31. Дмитрієв А.Ю. Соціальне партнерство влади, громадськості та бізнесу. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції. Харків. 2008. С. 35-37.

32. Довбня О.М. Аналіз соціального партнерства держави і громадянського суспільства. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції 11 грудня 2008 року. Харків: ХОМО «Союз молодих підприємців», 2008. 152с.

33. Доклад о человеческом развитии 2019. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2019_ru.pdf.

34. Долуда Л., Назарук В., Кірсанова Ю. Соціальне підприємництво. Бізнес-модель. Реєстрація. Оподаткування: посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2016. 92 с.

35. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / пер. с франц. под ред. В.А. Базарова. Москва: Мысль, 1994. 399 с. URL: <http://www.psychiatry.ru/siteconst/userfiles/file/PDF/1706/4.pdf>.

36. Емельянов Е.Н., Поварицына С.Е. Психология бизнеса. М.: АРМАДА, 1998. 511 с.

37. Євсєєва О.О. Соціальне підприємництво як чинник росту потенціалу соціально-економічного розвитку регіону. Механізм регулювання економіки. 2011. С. 53.

38. Єлейко Я.І., Єлейко О.І., Раєвський К.Є. Інвестиції, ризик, прогноз. Львів: Львів. банківський ін-т Нац. Банку України, 2000. 176 с.

39. Жук В. Напрями підвищення соціальної відповідальності бізнесу на місцевому рівні. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2007. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/November/13.htm>.

40. Закарпатська обласна державна адміністрація. URL: <http://www.carpathia.gov.ua/>.
41. Закарпатський обласний центр зайнятості. URL: www.dcz.gov.ua/zak/.
42. Зан М. Закарпаття в контексті легальної та нелегальної міграції до країн Європейського Союзу URL: <http://www.zakarpatia.com/?p=1921>.
43. Здравомыслова О.М. Проблема социальная . Энциклопедический социологический словарь / общ. ред. Г. В. Осипова. М.: ИСПИ РАН, 1995. С. 584-585.
44. Зомбарт В. Современный капитализм / пер. с нем. под ред. Базарова В., Степанова И., Москва: Издание Скирмунта, 1931. 584 с.
45. Зомбарт В. Собрание сочинений в 3 томах / пер. с нем. под ред. Филиппов А.Ф., Санкт-Петербург: Издание Владимир Даль, 2005. 639 с.
46. Ігнатоля Н.І. Міграція населення як об'єкт соціологічного аналізу. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Випуск 42. Київ-Одеса-Запоріжжя, 2008. С. 78-84.
47. Індекс людського розвитку: Україна посіла 88 позицію серед 189 країн URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2018/human-development-indices--where-does-ukraine-rank--.html>.
48. Иванов О.И. Введение в социологию социальных проблем. *Учебно-методическое пособие*. Санкт-Петербург: Социологическое общество им. М.М.Ковалевского, 2003. 80 с.
49. Ивкова О.В. Участие некоммерческих организаций в предпринимательской деятельности: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Санкт-Петербург, 2004. 22 с.
50. Кадол Н.Ф. Соціальне підприємництво в ринковій та перехідній економіці: автореф. дис. кандидата економ. наук: спец. 08.00.01. Російський державний гуманітарний університет. Москва, 2009. 23 с.

51. Кареев Н. И. Социальный вопрос и социальная политика. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Спб.: Издательское Дело, Брокгауз-Ефрон, 1900. Т.61. С. 72-75.
52. Кацьора А. Концептуальні підходи к определению підприємництва в социології. *Sciences of Europe*. Випуск. 3 (42). Прага. 2019. С. 50-54.
53. Кацьора О. Ефективні моделі соціального підприємництва. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 80. Запоріжжя. 2018. С. 110-114.
54. Кацьора О. Основні характеристики соціальних проблем. *Нова парадигма: філософія, політологія, соціологія: журн. наук. праць*. Вип. 128. К. 2015. С. 197-207.
55. Кацьора О.В. Пенсійне страхування та пенсійна реформа в Україні. *Науковий вісник УжНУ Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Випуск 2 (43), 2018. С. 107-110.
56. Кацьора О.В. Соціологічна інтерпретація соціальних проблем. *Науково-теоретичний та громадськополітичний альманах «Грані»*. Вип. 6-7. Дніпро. 2020. С. 39-45.
57. Кацьора О. Соціологічні шляхи подолання соціальних проблем. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 1-2(149-150). К. 2016. С. 205-213.
58. Кацьора О. Теоретичний аналіз соціальної відповідальності бізнесу. *Науковий журнал «Габітус»*. Вип. 17. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. 2020. С. 35-38.
59. Кацьора О. Теоретичні основи аналізу соціальних проблем. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 86. Запоріжжя. 2020. С. 71-76.
60. Кацьора О. Характеристика соціальних проблем в Закарпатській області. *Коллективна монографія*. Актуальні проблеми соціальної роботи і

підготовки фахівців / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2016. С. 151-168.

61. Кацьора О.В., Попович А.М. Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні. Науково-теоретичний та громадськополітичний альманах «Грані». Вип. 5. Дніпро. 2020. С. 39-44.

62. Кене Ф., Тюрго А.Р.Ж., Дюпон де Немур П.С. Физиократы. Избранные экономические произведения / предисл. Клюкин П.Н.; пер. с франц., англ., нем. Москва: Эксмо, 2008. 1200 с.

63. Климанська Л.Д. Форматування іміджу соціальної проблеми у масовій політиці. Вісник СевНТУ. Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр. Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. С. 126-130.

64. Клименко О.А. Некомерційні організації в країнах розвинутої демократії. URL: http://archive.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/Pmv/2012_5/ar152165.pdf.

65. Коваль Г. В. Соціальне замовлення як ефективний механізм фінансування недержавних організацій в Україні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2016_1_7.

66. Козюк В.В. Історія економіки та економічної думки. URL: http://pidruchniki.ws/1134012437882/politekonomiya/sutnist_teoriyi_ekonomichnogo_rozvitku_shumpetera.

67. Комплексна оцінка бідності та соціального відчуження в Україні за I півріччя 2016-2017 років / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи Національної академії наук України. URL: http://www.idss.org.ua/arhiv/2016_2017_otsinka_bidnosti_pivroku.pdf.

68. Корнецький А.О., Нагаївська Д.Ю. Соціальне підприємництво і соціальна відповідальність бізнесу: визначення, критерії та регулювання. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 11. С. 204-208.

69. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. ОНС «Общественные науки и современность». / Под ред. В.В. Согрина. Вып. №3. 2001. С. 121-139.
70. Кретьова А.В., Березовська Н. Розвиток корпоративної соціальної відповідальності в Україні за участі держави: механізм взаємодії. *Збірник наукових праць Донецького державного університету управління*. 2011. Вип. 194. С. 115-123.
71. Лазоренко О., Колишко Р. Посібник із КСВ. Базова інформація з корпоративної соціальної відповідальності. К.: Видавництво «Енергія», 2008. 96 с.
72. Лазур П.Ю. Історична еволюція феномена підприємництва та його науково-економічні інтерпретації. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету*. Вип. 16.6. 2006. С. 285-292.
73. Локосов В.В. Стабильность общества и система предельно-критических показателей его развития. СОЦИС. № 4. 1998. С. 86-94.
74. Лукашевич Н.П., Сингаевская И.В., Бондарчук Е.И. Психология труда: Учебное пособие. 2-е изд., доп. и перераб. К.: МАУП, 2004. 112 с.
75. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні. Монографія / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К., 2015. 244 с.
76. Мартякова О., Василенко Т. Проблеми партнерства бізнесу, влади та суспільства в системі регіонального розвитку. *Схід. Спецвипуск*. 2011. № 1 (108). С. 97-100.
77. Маршалл А. Принципы экономической науки. Москва: Дирекмедиа Паблшинг. 2007. 993 с.
78. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / пер. под ред. З. Каганова, Москва: Изд-во «Хранитель». 2006. 880 с.
79. Мікловда В.П., Пітюлич М.І. Трудова міграція населення Закарпаття в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. *Соціально-*

економічні проблеми сучасного періоду України. 2013, Вип. 3(101). С. 324-332.

80. Минаина В.Н. Социология социальных проблем: аналитический обзор основных концепций. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Вып.3. 1998. С. 71-88.

81. Московская А. А. Социальное предпринимательство как гибрид бизнеса и некоммерческой деятельности и его социальный потенциал в России. *Модернизация экономики и глобализация*. В 3-х книгах (отв.ред. Е.Г.Ясин). М.: ИД ГУ-ВШЭ. 2009. С.364-371.

82. Московская А., Баталина М., Тарадина Л. Обзор опыта и концепций социального предпринимательства с учетом возможностей его применения в современной России: Препринт WP1/2008/02./ М.: ГУ ВШЭ. 2008. 84 с.

83. Московська О. Феномен соціального підприємництва і його перспективи. *Гроші і добродійність*. 2008. №3. С. 46-49.

84. Новохацький В.Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадського суспільства в Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетр. нац. ун-т. Д., 2005. 16 с.

85. Опис проєктів UCAN. URL: http://www.ucan-isc.org.ua/ukr/activities/social_entrepreneurship/ucan_se_projects/.

86. Орел Ю.Л. Соціальне підприємництво: сучасний стан та перспективи розвитку. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції 11 грудня 2008 року. Харків: ХОМО «Союз молодих підприємців», 2008. С. 87-93.

87. Пан Л.В. Соціально-відповідальний бізнес: переваги та обмеження. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції. Харків. 2008. С. 93-98.

88. Парсонс Т. О социальных системах / пер. с англ. под ред. В. Чесноковой и С. Белановского, Москва: Академический Проект, 2002. 832 с.
89. Пачковський Ю.Ф. Підприємництво як предмет соціопсихологічного дослідження (діяльнісно-поведінковий аспект): автореф. дис... д-ра соціолог. наук: 22.00.04. Інститут соціології НАН України. К., 2004. 36 с.
90. Петрушина Т. Соціологічний вимір трудової міграції в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги, Київ: Інститут соціології НАН України. 2018. С. 172-178.
91. Петрушина Т., Соколовський І. Соціологічні показники стану ринку праці України: актуальні проблеми та виклики. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги, Київ: Інститут соціології НАН України. 2018. С. 139-147.
92. Пилипенко В. Соціологія підприємництва. К.: Стилос, 1997. 104 с.
93. Поважний О.С., Пономаренко О.В. Державне управління розвитком соціального підприємництва в Україні. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpddu/du/2010_152/02.pdf.
94. Податковий кодекс України від 01.07.2019 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 17.07.2019).
95. Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: за станом на 10 вер. 2012 р. / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту та Міністерство соціальної політики. Офіц. вид. Київ: Парлам. вид-во, 2012.
96. Попередній аналіз та оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб / Регіональне представництво УВКБ ООН у Білорусі, Молдові та Україні. URL: www.unhcr.org.ua/idpprofile.
97. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.07.2018 № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 21.03.2019).

98. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 31.08.2018 № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 10.09.2018).

99. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 27.03.2018 № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 21.04.2019).

100. Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї: Закон України від 30.09.2016 № 1767-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17> (дата звернення: 21.03.2019).

101. Постанова Кабінету Міністрів України «Про надання щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг»: за станом на 09 вер. 2015 року. Офіц. вид. Київ: Парлам. вид-во, 2015.

102. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 4. С.156-167.

103. Про внесення зміни до статті 154 Податкового кодексу України (щодо державної підтримки соціальних підприємств). URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1206.843.0>.

104. Проект Закону про соціальні підприємства. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10610&skl=7.

105. Регіональний людський розвиток. Статистичний бюлетень / Відповідальний за випуск О.О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України. 2014. 62 с.

106. Рикардо Д. Сочинения / пер. с англ. под ред. Смита М.Н., Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955. 339 с.

107. Римский В.Л. Социальная политика как метод решения социальных проблем. *Обществ. науки и современность*, 2006. № 5. С. 93.

108. Свинчук А. Історичні віхи розвитку соціального підприємництва *Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін: посібник*. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. С. 22-24.
109. Свинчук А. Організаційні механізми розвитку соціальних підприємств в Україні: дис... к-та економ. наук: 08.00.04. Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана. К. 2016. 197 с.
110. Семигіна Т., Міщенко Т., Кіча Т. Соціальні послуги в Україні: сьогодення та перспективи. Київ: ВК «Зірка», 2007. 52 с.
111. Сей Ж.-Б. Трактат по политической экономии. Москва: Дело. 2000. 232 с.
112. Сірий Є.В. Підприємництво як предмет соціологічного теоретизування: автореф. дис... д-ра соціолог. наук: 22.00.01. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К. 2010. 30 с.
113. Симонова Т.М. Социологическая модель анализа и решения социальных проблем. *Проблемы теоретической социологии*. Вып. 6: Межвуз. сб. / Отв. ред. А.О. Бороноев. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. С. 108-117.
114. Симонова Т.М. Социальные проблемы в социологии и социальной работе: определение, анализ, решение. СПб.: Роза мира, 2005.
115. Симонова Т.М. Структура социальной проблемы и ее анализ. *Вестник Челябинского государственного университета: «Философия. Социология. Культурология»*. №12, 2009. С. 103-107.
116. Скипальский А. Социальное предпринимательство: бизнес для бедных, или эволюция сознания. *Зеркало недели*. № 20. 27 мая - 2 июня 2006. URL: <http://www.zn.ua>.
117. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер. с англ. Ключкина П.Н., Москва: Эксмо, 2019. 1056 с.
118. Соціальне підприємництво в Україні. URL: http://www.erstebank.ua/ua/about/soc_resp/social_enterprise/cases.

119. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін: посібник. Київ: ТОВ «Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2017. 188 с.
120. Соціальне підприємництво: годі бажати, як краще. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/2107/lang/%5C>.
121. Соціологія: словник термінів і понять / за заг. ред. Біленького Є.А. і Козловця М.А.; укл. Біленький Є.А., Дебой В.М., Козловець М.А. та ін. К.: Кондор, 2006. 372 с.
122. Социальное предпринимательство: 10 вопросов Дэвиду Борстайну. URL: <http://howtosell.ru>.
123. Спектор М., Китсьюз Дж. Конструирование социальных проблем. Контексты современности. II: Хрестоматия / Сост. и ред. С.А.Ерофеев. 2-е изд., перераб. и доп. Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2001. С.160–163.
124. Спреклі Ф. Посібник з планування соціального підприємництва. *Британська рада*. Київ, 2011. 68 с. URL: http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/posibnik_z_planuvannya_socialnogo_pidpriemstva.pdf.
125. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення. Навчальний посібник. К.: Знання, 2005. 405 с.
126. Стецик А.Р. Основні моделі соціальної відповідальності підприємництва та проблеми їх застосування у перехідних економіках. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна*. 2011. Вип. 38. С. 120-123.
127. Стецик А.Р. Соціальна відповідальність підприємництва: суть поняття. *Науковий вісник НЛТУ України. Серія: Економіка, планування та управління в галузях*. 2011. Вип. 21.17 С. 268-274.
128. Суименко Е., Арсеенко А. Социально-исторический тип современного украинского предпринимателя: императивы цивилизованности и удручающие реалии. *Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету*: монографія / ред. В.М. Ворона, Е.И. Суименко. Киев, 1995. Глава 4. С. 93-103.

129. Тарновский В.М. Проституция и аболиционизм. *Антология социальной работы*. В 5-ти томах. Т. 2. Феноменология социальной патологии. Сост. Н.В. Фирсов. М.: Свароть-НВФ СПТ, 1995. С. 123.

130. Тематичний словник-довідник з соціології / за ред. В.В. Кохана; укл. А. Александровська, Є. Буга, Ю. Ткачук та ін. Чернівецький національний університет. Чернівці, 2009. 112 с.

131. Теорія стигматизації та її значення для сучасного розуміння причин злочинності. URL: <http://sugvant.ru/теорія-стигматизації-та-її-значення-д/>.

132. Ткачов Д.С. Теоретичні засади розвитку соціального підприємництва в сучасних умовах. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції 25 листопада 2011 року. Харків: С. А. М., 2011. 252 с.

133. Толстих Н. Соціальні наслідки малозабезпеченості. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / за ред. В. Ворони, М. Шульги, Київ: Інститут соціології НАН України. 2018. С. 195-204.

134. Томас У., Знанецкий Ф. Понятие социальной дезорганизации. *Контексты современности – II*: Хрестоматия. Казань, 2001. С. 135.

135. Трубавіна І.М. Навчання соціальному підприємництву: проблеми і перспективи в Україні. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали Третьої міжнародної науково-практичної конференції 25 листопада 2011 року. Харків: С. А. М., 2011. С. 56-59.

136. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. Пер. с франц.; под ред. М.Н. Грецкого. М.: Из-во «Научный мир», 1998. 204 с.

137. Удодова В.І. Соціальне підприємництво як форма соціальної відповідальності бізнесу. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2011. № 1 (10). URL:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VUbsNbU/2011_1/VUBSNBU10_p348-p351.pdf.

138. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с.

139. Ульяновченко Ю.О. Розбудова соціальної сфери регіону на кластерних засадах. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції 25 листопада 2010 року. Харків: Вид-во ХарPI НАДУ "Магістр", 2010. С. 105-107.

140. Уханьова Т.В. Розвиток соціального підприємництва в регіонах України. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально-відповідального бізнесу*: Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції 25 листопада 2010 року. Харків : Вид-во ХарPI НАДУ "Магістр", 2010. 216 с.

141. Фесенко А.М. Безробіття як комплексна соціальна проблема. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія*. 2008. Т. 103, Вип. 90. С. 66-70.

142. Фуллер Р., Майерс Р. История социальной проблемы. *Контексты современности*: Хрестоматия. Казань. 2001. С. 138.

143. Халецька А.А. Неприбуткові організації та їх значення в реалізації соціальної політики держави . *Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=114>.

144. Центри підтримки соціальних підприємців. URL: <http://socialenterpriseorg.wordpress.com/>.

145. Цивільний кодекс України від 04.11.2018 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 15.07.2018).

146. Чернявська Л.Н. Суб'єктність міжнародних неурядових організацій у світовій політиці: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т міжнар. відносин. К., 2007. 20 с.
147. Шибутани Т. Социальная психология / пер. с англ. В. Ольшанского. Ростов на Дону: изд-во «Феникс», 1999. 544 с.
148. Шлихтер А. «Третий сектор» (некоммерческий) и гражданское общество США. *Мировая экономика и международные отношения*. 2006. № 12. С.31 – 39.
149. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. М.: Экономика, 1995. 528 с.
150. Шумпетер Й. Теория экономического развития : пер. с нем. / под общ. ред. А.Г. Милитковского. М.: Изд-во «Прогресс», 1992. 230 с.
151. Ясавеев И.Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации: автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора социолог. наук: спец. 22.00.04 / Казанский государственный университет. Казань, 2006. 50 с.
152. Ясавеев И.Г. Социальная проблема в социологическом лексиконе. *Социальная реальность*. 2006. №66. С. 101-115.
153. Ashoka. Ashoka's History. URL: <https://www.ashoka.org/en-us/ashokas-history> (Last accessed: 20.08.2019).
154. Best J. Social problems. *Handbook of symbolic interactionism* / Ed. by L.T. Reynolds, N.J. Herman-Kinney. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2003. P. 981-996.
155. Blumer H. Social problems as collective behavior. *Social problems*. The University of California Press, 1971. Vol. 18. P. 298-306.
156. Case, Clarence M. What is a Social Problem? *Journal of Applied Sociology*. 1924. Vol. 8, No. 5 (May-June). P. 268-273.
157. Dees J.G. The meaning of social entrepreneurship. Center for the Advancement of Social Entrepreneurship, Duke University's Fuqua School of

Business, 2001 (revised vers.). URL: <https://entrepreneurship.duke.edu/news-item/the-meaning-of-social-entrepreneurship/> (Last accessed: 12.08.2019).

158. Eurostat. Statistical report. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/publications/statistical-reports> (Last accessed: 12.08.2019).

159. Fisher J. Nongovernments: NGOs and the Political Development of the Third World. Connecticut: Kumarian Press, 1998. 237 p.

160. Fuller R., Mayers R. The Natural History of Social Problem. *American Sociology Review*. 1941. P. 320-328.

161. Glossary on migration / International organization for migration. Geneva, 2019. 232 p.

162. Grameen Bank. Introduction. URL: <http://www.grameen.com/introduction/> (Last accessed: 20.08.2019).

163. Ibarra P.R., Kitsuse J.I. Claims-making discourse and vernacular resources // Challenges and choices: constructionist perspectives on social problems / Ed. by G. Miller, J.A. Holstein. Hawthorne, N.Y.: Aldine de Gruyter, 2003. Pp. 17-50.

164. Indicator description: Unemployment rate. URL: <https://ilostat.ilo.org/resources/methods/description-unemployment-rate/> (Last accessed: 12.12.2019).

165. ISO 26000:2010(en). URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en> (Last accessed: 13.08.2018).

166. Katsora O., Bathori-Tarczy Z., Popovich A. A szociális ellátórendszer sajátosságai Kárpátalján. *Acta Medicinae et Sociologica*. Vol. 11, No 30. Nyíregyháza. 2020. P. 82-94.

167. Kingdon J.W. Agendas, alternatives, and public policies. HarperCollis. New York, 1984. 253 p.

168. Loseke, D.R. Thinking about social problems: an introduction to constructionist perspectives. 2nd ed. Hawthorne, N.Y.: Aldine de Gruyter, 2003. XII, 224 p.

169. Mills C.W. The Professional Ideology of Social Pathologists. *The American Journal of Sociology*, Vol. 60, 1942. P. 165-180. URL: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdfplus/10.1086/219350>.
170. Nisbet R., Merton R. Contemporary Social Problems. *Harcourt, Brace & World*. New York, 1976. 782 p.
171. Nonprofit Enterprise and Self-sustainability Team. URL: <https://www.nesst.org/>.
172. Rubington E. The study of social problems: seven perspectives. *M.S. Weinberg (eds.)*. N.Y.: Oxford University Press, 2003. XII, 366 p.
173. Salamon L.M., Anheier H.K. and others. Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector. *The John Hopkins Center for Civil Society Studies*. Baltimore, 1999. P. 15.
174. Schwartz H. On the origin of the phrase «social problems». *Social problems*. 1997. Vol. 44. P. 276-296.
175. Smith S. The Organic Analogy // The Study of Social Problems / Rubington E., Weinberg M.S. (eds.): N.Y. Oxford, 2003. P. 20.
176. Spector M., Kitsuse J. I. Constructing Social Problems. New York, 1987. P. 74.
177. Study of Social Problems: Seven Perspectives / Rubington E., Weinberg M.S. (eds.). N.Y.: Oxford, 2003. 366 p.
178. Thomas W.T., Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America. Boston, 1919, vol. 2. 526 p. URL: <https://archive.org/details/polishpeasantine01thomuoft/page/n1>.
179. Waller W. Social Problems and the Mores. *American Sociological Review*. 1936. P. 922-934. URL: https://www.jstor.org/stable/2084617?seq=1#page_scan_tab_contents.

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Кацьора О. Теоретичний аналіз соціальної відповідальності бізнесу. *Науковий журнал «Габітус»*. Вип. 17. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. 2020. С. 35-38.

2. Кацьора О. Теоретичні основи аналізу соціальних проблем. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 86. Запоріжжя. 2020. С. 71-76.

3. Кацьора О.В. Соціологічна інтерпретація соціальних проблем. *Науково-теоретичний та громадськополітичний альманах «Грані»*. Вип. 6-7. Дніпро. 2020. С. 39-45.

4. Кацьора О.В., Попович А.М. Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні. *Науково-теоретичний та громадськополітичний альманах «Грані»*. Вип. 5. Дніпро. 2020. С. 39-44. (Особистий внесок автора: визначено стан та тенденції розвитку соціального підприємництва в Україні на основі аналізу експертних оцінок).

5. Katsora O., Bathori-Tarczy Z., Popovich A. A szociális ellátórendszer sajátosságai Kárpátalján. *Acta Medicinae et Sociologica*. Vol. 11, No 30. Nyíregyháza. 2020. P. 82-94. (Особистий внесок автора: розкрито роль неприбуткових організацій у соціальному захисті населення).

6. Кацьора А. Концептуальные подходы к определению предпринимательства в социологии. *Sciences of Europe*. Выпуск. 3 (42). Прага. 2019. С. 50-54.

7. Кацьора О. Ефективні моделі соціального підприємництва. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 80. Запоріжжя. 2018. С. 110-114.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

8. Кацьора О. Проблеми дискримінації внутрішньо переміщених осіб. *Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2018. С. 43-44.

9. Кацьора О. Соціологічний аналіз розвитку соціальних проблем. *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2017. С. 39-40.

10. Кацьора О. Спектр надання соціальних послуг внутрішньо переміщеним особам в Закарпатській області. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2016. С. 75-76.

11. Кацьора О.В. Аналіз стану соціально відповідального бізнесу в Закарпатській області. *Закарпатські Волошинські читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції* / Наук. ред. І.В. Козубовська, В.В. Левкулич, В.І. Староста, І.О. Стряпко. Ужгород. Вид-во ФОП Бреза А.Е. 2013. С. 94-98.

12. Кацьора О.В. Роль соціального підприємництва в діяльності неприбуткових організацій. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: волонтерство як важливий ресурс соціальної роботи: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської. Ужгород. 2013. С. 37-40.

13. Кацьора О.В. Соціальне підприємництво як інноваційний підхід у соціальній роботі. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: розвиток волонтерського руху в Україні та за рубежом: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської. Ужгород. 2012. С. 34-36.

Праці, які додатково відображають наукові результати

14. Кацьора О.В. Пенсійне страхування та пенсійна реформа в Україні. *Науковий вісник УжНУ Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Випуск 2 (43), 2018. С. 107-110.

15. Кацьора О. Соціологічні шляхи подолання соціальних проблем. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 1-2(149-150). К. 2016. С. 205-213.

16. Кацьора О. Характеристика соціальних проблем в Закарпатській області. *Коллективна монографія. Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора*. Ужгород. 2016. С. 151-168.

17. Кацьора О. Основні характеристики соціальних проблем. *Нова парадигма: філософія, політологія, соціологія: журн. наук. праць*. Вип. 128. К. 2015. С. 197-207.

18. Кацьора А.В. Состояние социального предпринимательства в Украине. *Общество и экономика постсоветского пространства: Международный сборник научных статей*. Вып. 3 / Отв. ред. А.В. Горбенко. Липецк. Издательский центр «Гравис», 2013. С. 64-71.

Додаток Б

Програма соціологічного дослідження на тему «Діяльність соціальних підприємств Закарпатської області»

I. Методологічна частина

1. Проблема дослідження.

Феномен соціальних проблем відноситься до недостатньо вивчених питань, що потребує розгляду соціологічною наукою. Особливої актуальності тематика соціальних проблем здобуває в контексті соціальної та економічної напруженості в українському суспільстві, які додатково посилюються конфліктною ситуацією на сході України. Звичайно, що соціальні проблеми не є явищем, яке винятково присутнє у кризовий період, але їх загострення та поширення відбувається саме в складних соціально-економічних умовах. Тому, вирішення або мінімізація наслідків соціальних проблем вимагають впровадження нових заходів, поряд з традиційними. Одним із способів вирішення цих завдань є соціальне підприємництво як інноваційний підхід у вирішенні гострих соціально-економічних проблем.

Відтак, проблемою дослідження виступає низький рівень вивчення ефективних моделей діяльності соціальних підприємств в Закарпатській області щодо подолання соціальних проблем або мінімізації їх наслідків.

2. *Об'єкт дослідження* – діяльність соціальних підприємств Закарпатської області.

3. *Предмет дослідження* – основні моделі діяльності соціальних підприємств Закарпаття щодо подолання соціальних проблем або мінімізації їх наслідків.

4. *Мета дослідження* – виявити найбільш ефективні моделі діяльності соціальних підприємств в Закарпатській області щодо подолання соціальних проблем або мінімізації їх наслідків.

5. *Завдання дослідження:*

- 1) проаналізувати наявні практики соціальних підприємств в Закарпатській області;
- 2) визначити основні соціальні проблеми, на подолання яких спрямована діяльність соціальних підприємств;
- 3) визначити та систематизувати найбільш поширені моделі діяльності соціальних підприємств;
- 4) виявити основні проблеми та перспективи розвитку соціального підприємництва у подоланні соціальних проблем чи мінімізації їх наслідків в Закарпатській області.

б. Системний аналіз об'єкта дослідження

Соціальне підприємництво є новим явищем у соціальній сфері України, зокрема Закарпатської області, та набуло актуальності близько 20 років тому. Соціальне підприємництво започаткувалося як альтернативний підхід до вузькоспрямованого накопичення доходів у приватному секторі.

Діяльність соціальних підприємств спрямована на подолання гострих соціальних проблем; створення робочих місць та нових форм підприємницької діяльності; допомога у подоланні соціальної ізольованості, зокрема працевлаштування людей з обмеженими фізичними та психічними можливостями, безробітних, представників груп ризику; знаходження нових шляхів для реформування державних соціальних послуг; залучення громадян до участі у соціальних ініціативах на волонтерських засадах тощо.

Такий вид діяльності як соціальне підприємництво дозволяє поєднувати як соціальну, так і економічну складову. Соціальне підприємництво орієнтоване на покращення фінансового та матеріального становища людей, на яких воно спрямоване, а також підвищення їх соціального становища у суспільстві.

Соціальне підприємництво орієнтоване не тільки на покращення соціально-економічного становища людей, але й дозволяє функціонувати соціальному підприємству на самооплатній основі, що, в свою чергу, знімає соціальний тиск з держави.

7. Інтерпретація основних понять дослідження

1. Соціальне підприємництво – підприємницька діяльність з виробництва соціально значущого продукту або послуги із застосуванням інноваційних рішень, які перетворюють на користь суспільства саму послугу та/або механізми її економічної реалізації. Запорукою надходження коштів у соціальному підприємстві так само, як і в будь-якій діяльності, є бізнес-моделювання. Виділяють 7 моделей соціальних підприємств.

Модель підтримки підприємців – модель, коли соціальні підприємства надають фінансові послуги або конкретні ресурси своїм клієнтам для відкриття власного бізнесу.

Модель посередника ринку – модель, яка передбачає, що соціальне підприємство постачає свої послуги цільовій групі – клієнтам – дрібним виробникам з метою забезпечити їм доступ до ринків.

Модель працевлаштування – модель, відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – людям з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці.

Модель платних послуг – модель, коли на комерційній основі соціальні підприємства надають послуги, які відповідають та забезпечують досягнення місії і одночасно складають соціальну програму підприємницької діяльності, яка забезпечує своїх клієнтів доступними для них послугами.

Модель фінансування послуг – модель, відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм.

Модель «зв'язковий ринку» – модель, коли соціальні підприємства сприяють торговельним відносинам між своїми клієнтами та зовнішнім ринком. Соціальне підприємство діє як брокер, виконуючи роль зв'язкової ланки, за що й отримує оплату.

Модель підтримки організації – модель, за якої соціальне підприємство продає свою продукцію та послуги на зовнішній ринок. У деяких випадках клієнт є одночасно споживачем. Підприємницька діяльність відділена від соціальних програм, проте організація використовує додатковий дохід на фінансування витрат своєї материнської громадської організації.

2. Соціальна проблема – ситуація, несумісна з цінностями значного числа індивідів, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації. Найпоширенішими соціальними проблемами є безробіття та бідність.

Безробіття – це складне соціально-економічне явище, при якому частина економічно активного населення не має роботи й заробітку

Бідність – це соціальне становище, що характеризується відсутністю необхідних матеріальних засобів для того, щоб провадити «нормальне» (відповідно до норм прийнятих суспільством) життя, наприклад, неможливість прогодувати свою родину, дати освіту дітям чи забезпечити сім'ю якісним медичним обслуговуванням.

3. Неприбуткові організації – це підприємства, установи та організації, основною метою діяльності яких є не одержання прибутку, а провадження благодійної діяльності, меценатства та іншої діяльності. Найпоширенішими формами неприбуткових організацій, які здійснюють соціальне підприємництво є громадські організації та благодійні фонди.

Громадська організація – це об'єднання громадян, яке створюється для спільної реалізації спільних інтересів (культурних, економічних, вікових, гендерних, регіональних, релігійних, професійних, соціальних тощо).

Благодійний фонд – це благодійна організація, яка діє на підставі статуту, має учасників та управляється учасниками, які не зобов'язані передавати цій організації будь-які активи для досягнення цілей благодійної діяльності.

8. *Робочі гіпотези дослідження:*

- 1) наявні практики соціальних підприємств в Закарпатській області є однотипними;
- 2) діяльність соціальних підприємств обмежується вирішенням проблем бідності та безробіття для окремих категорій населення без врахування потенційних потреб;
- 3) основними моделями соціального підприємництва в Закарпатській області є модель фінансування послуг та модель працевлаштування;
- 4) соціальне підприємництво є перспективним способом подолання соціальних проблем в Закарпатській області.

II. Методична частина

1. Стратегічний план дослідження

- 1) аналіз літератури та нормативно-правової бази щодо стану та поширення соціального підприємництва в Закарпатській області;
- 2) визначення ефективних практик соціального підприємництва в Закарпатській області;
- 3) дослідження особливостей та моделей роботи соціальних підприємств;
- 4) визначення основних соціальних проблем, на подолання яких спрямована діяльність соціальних підприємств;
- 5) вивчення основних проблем та перспектив розвитку соціального підприємництва у подоланні соціальних проблем чи мінімізації їх наслідків в Закарпатській області;
- 6) підготовка звіту дослідження, висновків та рекомендацій за результатами дослідження.

2. Вибірка дослідження

Вивчення основних моделей діяльності соціальних підприємств у вирішенні чи мінімізації наслідків актуальних соціальних проблем в

Закарпатській області передбачає використання суцільного методу відбору соціальних підприємств.

3. Методи збирання первинної соціологічної інформації

Основним методом дослідження з метою вивчення основних моделей діяльності соціальних підприємств у вирішенні чи мінімізації наслідків актуальних соціальних проблем в Закарпатській області обрано описове кейс стаді. Вивчення основних проблем та перспектив розвитку соціального підприємництва в Закарпатській області здійснюватиметься методом опитування експертів.

4. Інструментарій дослідження

Для проведення описового кейс стаді розроблено наступну концептуальну схему вивчення соціальних підприємств:

1. Історична довідка (коли та з якою метою (ідеєю) була створена організація, ініціатива створення, основні етапи становлення організації, нинішній стан справ організації, релігійні та етнокультурні особливості).
2. Опис організації (організація роботи, опис приміщення, цільова категорія клієнтів, статистичні дані роботи соціального підприємства, ідеологічні установки в організації).
3. Структура організації (скільки спеціалістів працює в організації, яке їх професійне спрямування).
4. Партнери організації (співпраця з іншими недержавними організаціями, партнерство з державними структурами, співробітництво із закордонними партнерами, робота в громаді, залучення волонтерів).
5. Фінансування (основні джерела фінансування, спрямованість фінансів соціального підприємства).
6. Проблеми в роботі організації (основні труднощі в організації та здійсненні діяльності соціального підприємства, труднощі у співпраці з партнерами, проблеми у роботі з клієнтами).

7. Методи роботи (організація та здійснення самого соціального підприємництва, методи пошуку клієнтів, на вирішення яких соціальних проблем спрямована діяльність, ефективність соціального підприємства).

8. Перспектива роботи (розширення діяльності, зміна моделі діяльності, плани на майбутнє).

Додаток В

Анкета для опитування експертів

АНКЕТА

Шановні експерти (колеги)! В рамках дисертаційного дослідження передбачається проведення експертного опитування щодо проблем та перспектив розвитку соціального підприємництва в Закарпатській області. За результатами проведеного дослідження буде підготовлено аналітичний звіт, висновки і рекомендації щодо даної проблематики. Просимо Вас у довільній формі відповісти на запропоновані запитання.

1. Виходячи з Вашого досвіду, оцініть рівень розвитку соціального підприємництва в Закарпатській області.

- а) високий
- б) скоріше високий
- в) середній
- г) скоріше низький
- д) низький
- е) важко відповісти

2. Як Ви оцінюєте діяльність діючих соціальних підприємств в Закарпатській області?

- а) позитивно
- б) скоріше позитивно
- в) скоріше негативно
- г) негативно
- д) важко відповісти

3. Як Ви оцінюєте інформаційне забезпечення розвитку соціального підприємництва в Україні?

- а) позитивно
- б) скоріше позитивно
- в) скоріше негативно
- г) негативно
- д) важко відповісти

4. Як Ви оцінюєте нормативно-правове забезпечення діяльності соціальних підприємств в Україні?

- а) позитивно
- б) скоріше позитивно
- в) скоріше негативно
- г) негативно
- д) важко відповісти

5. Які чинники, на Вашу думку, стримують розвиток соціального підприємництва?

- а) недосконалість законодавчого забезпечення соціального підприємництва
- б) недостатня інтеграція громадських організацій України в міжнародну практику
- в) пасивність держави
- г) інше (що саме?) _____

6. Які чинники, на Вашу думку, можуть стимулювати розвиток соціального підприємництва?

- а) законодавче врегулювання соціального підприємництва
- б) соціальне замовлення
- в) фінансування громадських організацій через гранти
- г) інше (що саме?) _____

7. Які ресурси варто залучити для розвитку соціального підприємництва в Закарпатській області??

- а) використання потенціалу сільського господарства
- б) залучення іноземних фахівців в галузі соціального підприємництва
- в) проведення семінарів, тренінгів для громадського сектору
- г) введення навчальної дисципліни для студентів економічних та соціальних спеціальностей
- д) інше (що саме?) _____

8. На Вашу думку, які соціальні проблеми Закарпатської області можуть бути вирішені за допомогою соціального підприємництва?

- а) безробіття

- б) бідність
- в) сирітство
- г) житлова проблема
- д) інше (що саме?) _____

9. На Вашу думку, які категорії клієнтів потрібно залучати при здійсненні соціального підприємництва?

- а) біженці
- б) діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування
- в) люди похилого віку
- г) молодь
- д) сім'ї
- е) інше (які саме?) _____

10. Хто, на Ваш погляд, найкраще може реалізовувати соціальне підприємництво?

- а) громадські організації та благодійні фонди
- б) міжнародні громадські організації
- в) центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
- г) центри зайнятості
- д) інше (хто саме?) _____

11. Як Ви Оцінюєте ефективність соціального підприємництва у подоланні соціальних проблем?

- а) достатньо ефективні
- б) швидше ефективні
- в) швидше неефективні
- г) зовсім неефективні
- д) важко відповісти

12. Будь ласка, сформулюйте свої пропозиції щодо вдосконалення діяльності соціального підприємництва в Закарпатській області?

13. Як Ви бачите подальший розвиток соціального підприємництва в Закарпатській області?

14. Які з аспектів стану та перспектив розвитку соціального підприємництва не було розглянуто в ході анкетування, але Ви б хотіли звернути на них увагу?

Щиро дякую за участь в опитуванні!

Додаток Г
Анкета для самооцінки експертів

АНКЕТА

Шановні експерти (колеги)! В рамках дисертаційного дослідження передбачається проведення експертного опитування щодо проблем та перспектив розвитку соціального підприємництва в Закарпатській області. За результатами проведеного дослідження буде підготовлено аналітичний звіт, висновки і рекомендації щодо даної проблематики. Просимо Вас оцінити власну обізнаність у сфері соціального підприємництва.

№ з/п	Індикатори	Рівень обізнаності		
		Високий	Середній	Низький
1.	Теоретичні знання у сфері соціального підприємництва			
2.	Практичний досвід у сфері соціального підприємництва			
3.	Обізнаність про діяльність соціальних підприємств в Україні			
4.	Обізнаність про діяльність соціальних підприємств в Закарпатській області			
5.	Обізнаність про діяльність соціальних підприємств за рубежом			

Експерт: прізвище, ім'я, по батькові _____

Науковий ступінь, вчене звання _____

Місце роботи, посада _____

Стаж роботи _____

Вік _____

Щиро дякую за участь в опитуванні!